

EL-KEŞŞÂF TEFSİRİ ÖZELİNDE ZEMAŞERÎ'NİN ELEŞTİRİLERİ

Zamakhshari's Criticisms the Case of al-Kashshāf

Veysel GENÇİL

Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü
Tefsir Anabilim Dalı, Bartın, Türkiye

Assist. Prof., Bartın University Faculty of Islamic Sciences Department of Basic Islamic
Sciences Department of of Hermeneutics, Bartın, Turkey

✉ veysel.gencil@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-0103-1274>

Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 17.06.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 27.11.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2021

” Atıf / Cite as: Gençil, Veysel. “el-Keşşâf Tefsiri Özelinde Zemaşerî'nin Eleştirileri”. *Mütefekkir* 8/16 (2021), 135-164. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1034491>

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

EL-KEŞŞÂF TEFSİRİ ÖZELİNDE ZEMAHŞERİ'NİN ELEŞTİRİLERİ

Öz

Eleştiri, bir eleştirmenin olay, kişi ya da eserdeki yanlış tespit edip doğruyu/hakikati ortaya çıkarma amacıyla yaptığı bir eylem olarak tanımlanır. İslâm düşüncesinde de eleştiri önemli bir yer tutmaktadır. Birçok âlim çeşitli gerekçelerle farklı düşüncedeki insanları ve anlayış biçimlerini eleştirmiş, yanlış olduğunu düşündükleri hususları ortaya koymuşlardır. Bununla beraber zaman zaman eleştirilerin dozu artmış ve fikirden ziyade isimlerin üzerine yoğunlaşmış, eleştiri adeta karşıt düşünceyi ilzam etme aracına dönüşmüştür. Tefsirde eleştiri geleneği açısından öne çıkan kişiliklerden biri de Zemahşerî'dir. O, mensubu olduğu Mu'tezile mezhebi eksenindeki yorumlarından dolayı özellikle Sünnî anlayıştaki birçok âlim tarafından eleştirilmiştir. Bununla birlikte onun, el-Keşşâf adlı tefsiri incelendiğinde kendisinin de Sünnî gelenek başta olmak üzere çeşitli kişi ve anlayışa eleştirilerde bulunduğu görülmektedir. Kendisine yöneltilen eleştirilerle tanınan müfessirin, başka kişi ve düşüncelere yönelttiği eleştiriler bugüne kadar müstakil bir araştırmada incelenmemiştir. Zemahşerî'nin, farklı kişi ve düşünce yapılarına yönelttiği eleştirilerinin konu edildiği bu çalışmada el-Keşşâf adlı eseri bütüncül bir gözle ele alınmış, onun tefsir, mezhep ve toplumsal konulara yoğunlaştığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Eleştiri, Mezhep, Zemahşerî, el-Keşşâf.

Zamakhshari's Criticisms the Case of al-Kashshâf

Abstract

Criticism is defined as an action taken by a critic with the aim of revealing the truth/realness by detecting the mistake in an event, person or work. Criticism has an important place in Islamic thought, too. Many scholars have criticized people with different thoughts and their ways of understanding for various reasons, and they have revealed the points that they think are wrong. However, sometimes the dose of criticism has increased and the focus has been on names rather than ideas, and criticism has turned into a tool to bind opposing thoughts. One of the prominent personalities in terms of criticism in tafsir is Al-Zamakhshari. He was criticized by many scholars, especially those with a Sunni understanding, because of his comments on the views of the Mu'tazilah sect of which he was a member. However, when his exegesis named Al-Kashshaaf is examined, it is seen that he also criticizes various people and understandings, especially the Sunni tradition. Known for the criticisms directed at him, Zamakhshari's criticisms against other people and ideas have not been examined in an independent research until today. Therefore, this study deals with the criticisms of Zamakhshari against different people and perspectives. To do this, his work named Al-Kashshaaf has been examined with a holistic approach and it has been seen that the issues that he criticizes are mainly concentrated on three issues: exegesis, sect and society.

Keywords: Tafsir, Criticism, Sect, Zamakhshari, al-Kashshâf.

*Nice eleştirmen var ki eleştirilmeye en çok kendisi layıktır.*¹

Zemahşerî

GİRİŞ

Eleştiri,² bir konuya ait eseri ya da yazıyı değer bakımından incelemek anlamına gelir. Tenkit ile aynı manada kullanılan bu kavram, ilgili yazının doğru veya yanlış taraflarını ortaya koymak amacıyla yapılan çalışma şekliyle de tanımlanmaktadır.³ Öte yandan kritik sözcüğüyle de eş anlamlı olarak kullanılan eleştiriye kıyasla tenkit kelimesinin daha kapsamlı olduğu belirtilmiştir.⁴

“Bârîka-i hakikat müsademe-i efkârdan neşet eder.” ifadesinde de yer bulduğu gibi eleştiri, düşüncelerin donuklaşması yahut tabulaşmasının önüne geçmek, konu ekseninde farklı yaklaşımların öne sürülebilmesine imkân vermek gibi görevleri üstlenmektedir. Böylelikle zihin, konforundan uzaklaştırılacak ve doğru/hakikat sanılması nedeniyle sorgulanmadan ezberlenen bilgilerin bazen yanlış olduğu bazen ise tek bir cephesinin bulunmadığı görülecektir.

Eleştiri, İslâm düşünce geleneğinde, daha özeldir ise tefsir sahasında sahabe döneminden itibaren var olagelmıştır. Bu minvalde İbn Abbas'ın (ö. 68/687-88) İbn Ömer'e (ö. 73/693); Hz. Âişe'nin (ö. 58/678) Ebû Hureyre'ye (ö. 58/678) yönelik tenkit ya da eleştirileri dikkat çekicidir. Bu isimlerin, hakikat söz konusu olduğunda sert ifadeler kullanmaktan çekinmedikleri bilinmektedir.⁵ Öte yandan hakikati/gerçeği/doğruyu ortaya çıkarmak gibi gayeye matuf olan eleştiride kullanılan dilin rijit dozajı zaman içinde iyice artmış ve mesela Ebû Hanîfe (ö. 150/767) Deccâl'e, müşriğe, İblîs'e benzetilmiş, İslâm'ı ilmek ilmek çözmekle ve insanların en şerlisi olmakla itham edilmiştir.⁶

İslâm'ı, muhaliflerine karşı müdafaaya çalışan Mu'tezile'ye gelince, bu ekol de çok erken devirlerden itibaren türlü eleştirilere maruz kalmıştır. Nitekim Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö. 108/726) Allah'ın, kulların fiillerini yaratmaya dair kudretini inkâr etmeleri nedeniyle Mu'tezile'yi müşriklere benzetmiştir.⁷ Bu eleştiriler tarihi süreçte varlığını idame ettirmiş, başta

¹ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, ez-Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûnî'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*, thk. Halil Me'mûn (Lübnan: Dârü'l-Marife, 2005), 923.

² Yapıcı eleştirileriyle bu makalenin gelişmesine önemli katkılar sunan hakemlere teşekkür ederim.

³ Ferit Devellioğlu, “eleştiri”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Yayınevi, 1999), 1080; İsmail Parlatur, “eleştiri” *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998), 700.

⁴ Abdullah Uçman, “Tenkit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Eylül 2021).

⁵ Bu konuda bk. Veysel Gençil, *Mâtürîdî'de Tefsirin İmkânı* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2021), 30-39.

⁶ Hatip el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ev Medîneti's-Selam*, thk. Beşâr Avvâd (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâm, 2020), 15/544-545; İsmail b. İbrâhim el-Buhârî, *Kitâbü't-târîhi'l-kebîr*, thk. Abdülmüid Han, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, ts.) 1/240; Ebû'l-Hasen el-Eşârî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, thk. Beşir Muhammed (Dımaşk: Mektebetü Dârü'l-Beyân, 1990), 89.

⁷ İbnü'l-Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Mahmud Şakir (Ürdün: Dârü'l-

Usûl-i hamse olmak üzere onunla irtibatlı düşünceleri nedeniyle Mu'tezile, Ehl-i Sünnet cephesinde ağır tenkitlere maruz kalmıştır. Gerek siyasi gerekse ilmî baskılar onların tarih sahnesinden çekilmeleriyle sonuçlanmıştır.⁸ Bu durumun tefsir sahası için de geçerli olduğunu belirtmek mümkündür. el-Hâkim el-Cûsemî'nin (ö. 494/1101) yakın zamanda tahkik edilen *et-Tehzîb fi't-tefsîr* adlı tefsiri hariç, Kur'ân-ı Kerîm'in tüm âyetlerini açıklayan Mu'tezilî tefsirlerden günümüze ulaşabilmiş tek eser *el-Keşşâf*'tır.

Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) bu muhalled eseri, belagat sahasının zirvesini temsil etmesiyle meşhurdur. O, tefsirinin mukaddimesinde Kur'ân'ı yorumlamanın kolay bir iş olmadığına ve müfessirin Arap dilinin inceliklerini bilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Ardından *fırka-i nâciye* diye andığı Mu'tezilî kardeşlerinin âyetlere yönelik soruları ve nihayet Mekke emiri İbnü'l-Vehhâs'ın özel ricası üzerine tefsirini kaleme aldığını ifade etmiştir.⁹ *el-Keşşâf* tefsirine sonraki âlimler bigâne kalamamış, onun, Kur'ân'ın anlaşılması yönünde önemli görevler üstlendiğini belirtmişlerdir. Nitekim İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284) öğrencisi Ebû Hayyân (ö. 745/1349), Zemahşerî'nin, Furkân'ın inceliklerini ortaya çıkarma ehliyetini haiz olduğunu dile getirmiştir.¹⁰ Aslında sıkı bir Zemahşerî eleştirmeni olsa da İbnü'l-Müneyyir de onu takdir edici sözleri sarf etmiştir.¹¹ *el-Keşşâf* şârihi Tîbî (ö. 743/1343) de Kur'ân-ı Hakîm'in gizli nüktelerini, manalarındaki sırları açığa çıkarmayı başaran, onun icazı yönündeki perdeleri kaldıran ve karşı itirazları savuran öncü isimlerin başında Zemahşerî'nin geldiğini söylemiştir.¹² Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) talebesi Haydar Efendi (ö. 830/1427) de aynı minvalde görüş bildirmiş, *el-Keşşâf*'ın ne öncesi ne de sonrası tefsirlere benzemediğini ve onun ayrı bir yerinin bulunduğunu dile getirmiştir.¹³

Yukarıdaki övgülerin, Zemahşerî'nin ifadelerinin sair tefsirlerde birebir yer almasıyla yansımalarını görmek mümkündür. Bu bağlamda başta Şîî müellif Tabersî (ö. 548/1154) olmak üzere Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), Beyzâvî (ö. 685/1286), Ebü'l-Berekât en-Neseî (ö. 710/1310), Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) ve Elmalılı Hamdi Yazır (1878-1942) gibi isimler *el-*

A'lem, 2006), 8/172.

⁸ Bu çerçevede bk. Muhammed Ebû Zehra, *İmam Şafîî*, çev. Osman Keskiöğlü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2000), 121-124. Muhammed Hamidullah, "Usûl al-fıqh'ın Tarihi", çev. Fuat Sezgin, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 2/1 (1956-1957), 7.

⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 23-24.

¹⁰ Muhammed b. Yûsuf, Ebû Hayyân el-Endulûsî, *el-Bahrü'l-muhîr*, thk. Âdil Ahmed - Ali Muhammed (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 2010), 1/112.

¹¹ Ebü'l-Abbâs Nâsirüddîn İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf fî mâ tedammenehü'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl* (Keşşâf baskısı içerisinde), thk. Halil Me'mûn (Lübnan: Dârü'l-Marife, 2005), 335-336, 495, 1019, 1124.

¹² Şerefüddîn et-Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb fi'l-keşf 'an kınâ'ir-reyb*, thk. Ömer Hasan (Ürdün: Ca'izetu Dubeyy ed-Duveliyye li'l-Şur'âni'l-Kerîm, 2013), 1/610-611.

¹³ Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 3/96-97.

*Keşşâf*¹⁴ başucu eseri hâline getirmişlerdir.

Bahsi geçen methiyelere mukabil Zemahşerî'nin, âyetleri tefsir ederken belâgat sanatını mezhebî görüşlerini destekleyecek tarzda kullanması, ki o, eserini Mu'tezilî esaslara göre oluşturacağını belirtmiştir, bazı âlimlerin kendisini uyardıklarına¹⁵ ve özellikle halk tarafından okunmamasına yönelik telkinlerde bulunmalarına yol açmıştır.¹⁶ Bu bağlamda Zemahşerî'yi ağır eleştirilere tâbî tutan isimlerin başında İbnü'l-Müneyyir gelmektedir.¹⁷ O, *el-İntisâf*'ında Zemahşerî'yi başta *Usûl-i hamse* çerçevesindeki düşünceleri olmak üzere Kur'ân tarihi ve Ulûmü'l-Kur'ân'a dair ifadelerini sert bir şekilde tenkit etmiştir.¹⁸ Ebû Hayyân da hocası İbnü'l-Müneyyir gibi Zemahşerî'yi yoğun biçimde eleştirmiştir. Zemahşerî'yi kendisine rakip olarak gören Ebû Hayyân,¹⁹ tefsir metodolojisinden dilbilimsel yorumlara, fikhî, kelâmî ve lügavî konulardan rivayet ve uslûba varıncaya kadar birçok konuda Zemahşerî'de kusur bulmuştur.²⁰ Haydar Efendi de Zemahşerî'nin, bazı yorum ve eleştirilerinde edep sınırlarını aştığını, itizâlî düşünceleri savunmadaki aşırılığının da *el-Keşşâf*'ın kıymetini düşürdüğünü ve safiyetini bozduğunu söylemiştir. Haydar Efendi'ye göre Zemahşerî, zorunlu olmadığı hâlde âyetleri zahirine aykırı olarak tefsir etmesi sebebiyle Allah'ın kitabını tahrif etmiştir. Benzer şekilde o, Allah'ın veli kullarına, onun elçilerine ve Ehl-i Sünnet'e karşı sarf ettiği haşin ifadeler nedeniyle tenkiti hak etmiştir. Mu'tezilî fikirleri tefsirinin satır aralarına gizlenmiş bir şekilde yaymaya çalışan bu eserden ve onun tuzaklarından korunmak gerektiğini belirten Haydar Efendi, bu fikirlerinin farkına ancak üst düzey zekâyâ sahip fâzil kimselerin varabileceğini dile getirmiştir.²¹ Ayrıca İbn Teymiye (ö. 728/1328), Tâcüddîn es-Subkî (ö. 771/1370), Zehebî (ö. 748/1348), İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Süyûtî de (ö. 911/1505) *el-Keşşâf* sahibini ağır bir

¹⁴ Bk. Mehmet Kaya, *İrâb Değerlendirmelerinin Kur'ân'ın Anlaşılmasındaki Rolü -Zemahşerî Örneği-* (Çorum: Bir Medya, 2014), 90-91.

¹⁵ Takıyyüddîn Ahmed İbn Teymiye, *Mukaddime fi usûli't-tefsir*, thk. Adnan Zarzur (b.y.: y.y. 1972), 86.

¹⁶ Ebû Zeyd Veliyyüddîn İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 200), 788. Ayrıca bk. Mehmet Taha Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasığının Etki Tarihi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2019), 35, 51-52; Mesut Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf Şerh ve Haşiyeleri Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 43-47.

¹⁷ Mesut Kaya, *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf*, 77-78; bu hususta ayrıca bk. Salih el-Gâmîdî, *el-Mesâilî'l-i'tizâlî fi tefsiri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî fi davi mâ verade fi kitâbi'l-İntisâf li İbni'l-Müneyyir -Ard, Nakd ve Hâil-* (Suud: Dârü'l-Kütübi'l-Endelüsiyye, 1998).

¹⁸ Söz konusu eleştirileri *el-Keşşâf*'ın hâmişinin hemen her sayfasında görmek mümkündür. Bu hususta bk. Fethi Ahmet Polat, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler* (İstanbul: İz Yayınları, 2007); Mehmet Emin Maşalı, "Tefsirde Ehl-i Sünnet Savunması: İbnü'l-Müneyyir Örneği", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 5/3 (2005), 61-89.

¹⁹ Mehmet Kaya, *Endülüs Tefsir Geleneğinde Eleştiri, el-Bahru'l-Muhîr Örneği* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 463.

²⁰ Bk. Kaya, *Endülüs Tefsir Geleneğinde Eleştiri*, 462-576.

²¹ Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2008), 3/96-97.

şekilde eleştirmiş, Mu'tezilî görüşleri nedeniyle tefsirinin okunmasının doğru olmadığını belirtmişlerdir.²²

Yukarıda görüldüğü üzere Zemahşerî türlü tenkitlere maruz kalmış fakat o da *el-Keşşâf*'ında birçok kişi, görüş ve toplumsal meseleleri eleştirmiştir. Dolayısıyla bu makalede Zemahşerî'nin eleştirilerinin ve bu eleştirilerde kullandığı dilin bütüncül bir bakış açısıyla incelenmesi hedeflenmektedir. Konunun üç başlıkta ele alınacağı bu çalışmada ilk olarak Zemahşerî'nin, toplumun çeşitli katmanlarını teşkil eden âlimlere, yöneticilere ve halka; ikincisinde tefsir alanında öne sürülen birtakım yorum ve rivayetlere, üçüncüsünde ise mensubu olduğu Mu'tezile'ye muhalif olan kesimlere yönelttiği eleştiriler üzerinde durulacaktır. Böylece bir yandan *el-Keşşâf* sahibinin konu edindiği meseleler ve kullandığı üslûp öte yandan onun, döneminde problem gördüğü hususların haklılığı ya da haksızlığı tespit edilmiş olacaktır. Neticede bu eserin Ehlü'l-Adl ve't-Tevhîd olarak isimlendirilen Mu'tezile mensupları ile ilim camiasına hitap ettiği kadar halkı da muhatap aldığı ve müellifin eserini inşa etme amaçları arasında onlara da çeşitli hususlarda mesajlar vermek istediği görülecektir. Şu hususun da belirtilmesinde yarar vardır: Yukarıda kendilerine atıfta bulunduğumuz kimi eserlerde ekseriyetle Zemahşerî'ye çeşitli âlimler tarafından yöneltilen eleştiriler üzerinde durulmuş; *el-Keşşâf* sahibinin eleştirileri bir bütün olarak okuyucuya sunulmamış, bunlar daha çok genel hatlarıyla ve sınırlı bir kapsamda ele alınmıştır.²³ Zemahşerî'nin eleştirilerini daha geniş kapsamda incelemek suretiyle bu çalışmanın öncekilere katkı sağlamasını ummaktayız.

1. TOPLUMUN ÇEŞİTLİ KADEMELERİNE YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ

Bu başlıkta Zemahşerî'nin ilim ehline, yöneticilere ve halk kesimine yönelttiği eleştiriler, bazı örnekler üzerinden ele alınacaktır.

1.1. Âlimlere Yönelttiği Eleştiriler

el-Keşşâf adlı tefsirinde Zemahşerî, kimi âlimleri kıskanç olmaları, kibirli zenginlere benzemeleri, yöneticilere yakınlaşmaya çalışmaları ve nassı literal anlamaları gibi sebeplerden dolayı eleştirmektedir. Fakat bu hususlara temas etmeden önce onun, ilmin faziletine yönelik bazı ifadelerine değinmek gerekir.

Zemahşerî, gerek *el-Keşşâf*'ında gerekse *Atvâqu'z-zeheb* ve *Nevâbiq'u'l-*

²² Bk. Recep Orhan Özel, *Keşşaf Tefsirinin Kur'an İlimleri Yönünden İncelenmesi* (Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 107-111; Oğuzhan Şemsetdin Yağmur, *Zemahşerî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 23-27; Polat, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, 105-106; Nihat Uzun, İslam, *Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri-Şihâbüddîn el-Hâfâcî'nin el-Beydâvî'ye Eleştirileri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 26-28.

²³ Hilmi Kemal Altun tarafından hazırlanan tarafından yapılan çalışmada konu Zemahşerî'nin Şia'ya yönelik eleştirileri ile sınırlandırılmıştır. Bk. Hilmi Kemal Altun, "Zemahşerî'nin el-Keşşâf İsimli Eserinde Şiilere Yönelik Eleştirileri", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 2 (2019), 99-108.

kelîm gibi eserlerinde ilim ile âlimi merkeze alan ifadelerine yer vermiştir. Bu çerçevede o, ilmi tırmanılması-ulaşılması zor, inilmesi kolay bir dağa; cehaleti ise kurtulması zor, ulaşılması kolay bir kaynağa benzetmiştir.²⁴ Yine o, yeryüzünü imar edecek âlimlerin, Kur'ân ve sünnetle amel eden gerçek âlimler olduğunu, kalplerinin ilim madenleri kendilerinin ise hilm dağları konumunda bulunduğunu ifade etmiştir.²⁵ Kur'ân'ın müteşâbih âyetlerinin anlaşılmasına katkı sunmaları bu türden âlimlerin kurbiyetine vesile olmakta; müşkil görünen âyetleri çözümlenmeleri de Allah yolunda cihat etmeleri anlamına gelmektedir.²⁶ Bu gerekçelerden olmalıdır ki o, ilmin, sıradan bir muallimden değil, döneminin en önde gelen âliminden alınması gerektiği görüşündedir. Ona göre âlim, ilmi tüm yönleri ile bilen, onun inceliklerine vâkıf ve nüktelerinden haberdar olmalıdır. Bu vasıfları haiz bir âlimi bulmak uğruna kişi, gerekirse uzak mesafeleri kat etmeli hatta devesinin çiğerini kurutma pahasına ilim yolculuğuna katlanmalıdır. Bu yolculuğun çilesine katlanmayan ve dolayısıyla ilmi ehlinden almayan kişi ömrünü boşa geçirmiş olacaktır. Zemahşerî, aksi davranışta bulunan talibin, muhakkik bir âlimi gördüğünde, ilmi ehlinden almadığı için boşa geçirdiği zamanını düşündükçe üzüntüsünden parmağını ısıracağını belirtir ve ilim talebesinin hoca seçiminde dikkatli davranması ihtarında bulunur.²⁷

Âlime, ilme ve ilmin ehlinden alınmasına yönelik bazı ifadelerinden sonra Zemahşerî'nin tenkit ettiği hususlara geçebiliriz. Bu çerçevede onun dikkat çekici eleştirilerinden biri, kimi âlimlerin birbirlerini kıskanmaları üzerinedir. Bu husus Tevbe sûresi 9/122. âyetinin tefsirinde görülmektedir. Mevzu bahis âyet, Müminlerin topyekûn savaşa çıkmamalarını, içlerinden bir grubun dinî sahada yeterli bilgiye sahip olma amacıyla geride kalmalarını emretmektedir. Zemahşerî, bu grubun ilmi elde etme külfetine katlanan kimseler olup amaçlarının insanlara yol göstermek olduğunu belirtir. Ne var ki dönemdeki kimi âlimler söz konusu vasfa sahip olmadıkları gibi çeşitli kusurlardan azade değildir. Örneğin onlar, lider olma sevdasındadırlar. Kendilerinin bulunduğu yerde başka kimsenin sözünün dikkate alınmamasını istemektedirler. Giyinip kuşanma ve binek konusunda da onlar, tıpkı diğer zâlim kimselere benzemektedirler. Zemahşerî, ilmiye sınıfının farklı kusurları üzerinde durmaya devam etmektedir. Söz gelimi onlar, kendi aralarında sürekli bir rekabet hâlinindedirler. Fakat bu rekabet, ilmin gelişmesi için değil, daha fazla öğrenci toplama amaçlıdır. Bir âlimin önünde diz çökmüş talebe grubunun bulunması, bu sahneyi gören diğer

²⁴ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, ez-Zemahşerî, *Nevâbiq'u'l-kelîm*, çev. Ali Nâzîmâ (İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, h. 1303), 17.

²⁵ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, ez-Zemahşerî, *Atvâqu'z-zeheb* (Kahire, Nahbet'l-Ahbâr, h. 1304), 18. Ayrıca bk. Hacı Çiçek, "Zemahşerî'nin Atvâqu'z-Zeheb, el-Kelîmu'n-Nevâbiğ ve Maqâmât Adlı Eserlerinde Kişiyi İnşa Eden Özelliklerin Analitik Kritiği", *Şarkiyat* 8/2 (Kasım 2016), 843.

²⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, 161, 950.

²⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 279.

âlimin kıskançlıktan çatlaması için yeterlidir. O anda bu kişinin, diğerine, kıskanç bir kadının haset edip gözlerini belerterek baktığı gibi baktığını belirten Zemahşerî'ye göre bu türden basit emeller peşinde koşturana kimseler “*İşte ahiret yurdu. Biz onu yeryüzünde büyüklük ve bozgunculuk peşinde koşmayan kimselere veririz.*”²⁸ âyetinde dikkat çekilen güzel hasletlerden tamamen uzakta olan kimselerdir.²⁹

Görüldüğü üzere Zemahşerî, kibirli, sadece kendi sözünün dinlenmesini isteyen ve giyim kuşamı ile zâlim zenginlere benzeyen âlimlerin mezkûr davranışlarının ilmin şanına yakışmayan tavırlar olduğunu ortaya koymaktadır. O, özellikle son sırada aktardığımız zâlim zenginlere benzeme hususuna eserinin diğer yerlerinde de temas etmiştir.³⁰ Fakat Zemahşerî'nin âlimlere yönelik bu eleştirilerinin Mu'tezile'ye, karşıt mihne hareketini başlatmaları ve bunu devam ettirmeleri nedeniyle söylemiş olduğu düşünülebilir.

Gençlik döneminde yaşadığı maddi sıkıntılar nedeniyle saraya yakın olmaya çalışan ve ilmin hâmisi Nizâmülmülk'e (ö. 485/1092) medhiyeler yazan Zemahşerî, ilmî açıdan değersiz kimselere verilen makamlara kendisinin daha layık olduğunu belirtmiş, fakat muhtemelen hem kendisini övmesi hem de Mu'tezilî olması nedeniyle umduğunu bulamamış,³¹ gördüğü bir rüyanın da etkisiyle olgunluk döneminde bu durumunu sonlandırmıştır.³² Tefsirinde de bu tür davranışın yanlış olduğunu belirtmiş ve padişahların kapısından ayrılmayan âlimleri eleştirmiştir. Zemahşerî, bu eleştirileri Muhammed b. Mesleme (ö. 43/663), el-Evzâî (ö. 157/774) ve Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) gibi isimlerin ifadeleri üzerinden yapmıştır. Nitekim Süfyân es-Sevrî, padişahları, maddi çıkarları için ziyaret eden âlimlerin cehennemde cezalandırılacaklarını söylemiştir. el-Evzâî ise Allah'ın, yöneticileri ziyarete giden âlimlere buğzettiği kadar kimseye buğzetmediğini ifade etmiştir. Muhammed b. Mesleme ise “Pisliğin üzerindeki sinek, idarecilerin kapısındaki kârîden daha güzeldir.” şeklindeki ifadesiyle bu tutumu sergileyen âlimleri eleştirmektedir. Zemahşerî, ismi geçen âlimlerin konuya ilişkin sözlerini aktardıktan sonra Hz. Peygamber'in şu hadisini nakleder: “*Bir zâlimin idarede kalması için dua eden kişi, yeryüzünde Allah'a isyanın devam etmesini dilemiş olur.*”³³ Zemahşerî son olarak Süfyân es-Sevrî'nin çölde susuzluktan ölmek üzere olan bir zâlime hiçbir şekilde yardım edilmeyerek ölümüne göz yumulması yönündeki

²⁸ el-Kasas 28/83.

²⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 454.

³⁰ Bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 670, 753.

³¹ Mustafa Sâvî el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî fi tefsîri'l-Kur'ân ve beyânü'l-câzih* (Kahire: Dârü'l-Meârif, ts.), 32-34.

³² Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî*, 35.

³³ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, nşr. M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiye, 2000), 7/53-54. (No: 9432).

düşüncesine değinerek ifadelerini sonlandırmıştır.³⁴

Yaşadığı maddi sıkıntıların ortadan kalkması amacıyla idarecilere methiyeler düzmesi fakat beklediği mukabeleyi hemen görememesi ve Mu'tezile'ye yönelik baskıların devam etmesi Zemahşerî'yi, sultanlara yakın yetersiz âlimleri dolaylı ifadeler ile eleştirmesine yol açmış olmalıdır. Zira kendisi de tefsirini yazmaya başlamadan önce gerek Harizmşahlar hükümdarı Kutbüddin Harizmşah ve oğlu Atsız gerekse Mekke Emiri Emir b. İsâ b. Vehhâs'ın itibarına mazhar olmuştur.³⁵ Bu da onun, mezkûr âlimleri mahza dinî saikler ile eleştirmeyi hedeflemediği şeklinde yorumlanabilir.

Karineye dayanmadan âyetleri zahirine aykırı biçimde yorumladığı gerekçesiyle eleştirilen Zemahşerî,³⁶ tefsirinde âyetleri zahiri yorum biçimiyle anlama çabasında olanları eleştirmektedir. Sâd sûresi 29. âyette Kur'ân-ı Kerîm'in Hz. Peygamber'e nazil olma gerekçesinin onun üzerinde derin derin düşünüp ders çıkarmak olduğu bildirilmektedir. Zemahşerî, âyette yer alan *tedebbür* ifadesi üzerinde durur ve onun "incelemek" anlamına geldiğini; *Kur'ân'ın tedebbürü* denildiğinde ise yorumların doğrusuna, manaların güzeline ulaşmak için zahir manaların ardındaki bilgiye ulaştıracak şekilde âyetleri incelemenin ve üzerlerinde düşünmenin kast edildiğini belirtir. O, Kur'ân'ın mahza zahiri anlamı ile yetinmeleri nedeniyle âlimleri, elde edebilecekleri pek çok hayırdan mahrum kalmakla itham etmektedir. Ona göre bunlar, tıpkı bol sütlü devesi olduğu hâlde onu sağmayan yahut doğurgan bir cins atı olmasına rağmen ondan yavrular edinmeyen kimselere benzemektedir. Zemahşerî daha sonra bu türden kimseleri Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) bir ifadesi ile irtibatlandırarak köle ve çocuklara benzetmiştir. Buna göre onlar, Kur'ân'ın te'vîlini anlayacak ilme vâkıf değillerdir. Her ne kadar Kur'ân'ı ezberlemişlerse de manalarını zayi etmişlerdir. "Kur'ân'ın bir harfini bile atlamadan ezbere okudum." diyebilirler ne var ki onlar, aslında Kur'ân'ın tümünü kusurlu okumuşlardır. Dolayısıyla onların üzerinde Kur'ân'ın ahlâkı görülmez ve onun emirleri uygulanmaz olur. Zemahşerî, hikmet ehli olmadıkları gibi kötülöklere de mâni olmayan bu kimselerin sayısının artmamasını, kendisini de tedebbür ehli âlimlerden kılmasını ve kibirli kâfîlerden olmaktan muhafaza etmesini Allah'tan niyaz ederek ifadesini sonlandırır.³⁷

Zemahşerî'nin mevzu bahis ifadelerinden anlaşılacağı üzere o, ilim makamını temsil edecek kimselerin mütevazı olması ve hamiyetini sadece dine hizmet etmek üzere kullanması gerektiğini yoksa ilimden çıkar elde

³⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, 500; Zührî'ye (ö. 124/742) yöneticilerin huzuruna sürekli girip çıkması nedeniyle bir âlimin yazdığı mektup için bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 500.

³⁵ Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî*, 36; ayrıca bk. Mustafa Öztürk, M. Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Eylül 2021).

³⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zünûn*, 3/96.

³⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 925.

etme arzusunun kötü sonuçlara yol açacağını belirtmiş olmaktadır. Yine konu bağlamında o, lafzın mahza zahiri üzere anlaşılması gerektiği şeklinde bir kaideye tutunanların da özellikle nassı hatalı bir şekilde yorumlayacaklarını bunun da verilmek istenen mesajın hedefine ulaşmasına mâni olacağını söylemek istemiş görünmektedir. Tüm bunların yanı sıra onun, Kur'ân'ın anlaşılması yolunda hakikatin sadece kendi ellerinde olduğunu düşünen kişi ya da gruplara karşı da eleştiri yöneltmeye çalıştığı düşünülebilir.

1.2. Yöneticilere Yöneltilmiş Eleştiriler

Zemahşerî'nin, *el-Keşşâf* tefsirinde toplumu oluşturan gruplar arasında yönetici kesime de doğrudan ya da dolaylı olarak eleştirilerde bulunduğu görülmektedir. Bu hususun ardında onun mezhebinin imamet konusundaki görüşlerinin etkin rol oynadığı söylenebilir. Nitekim Mu'tezile'ye göre şerî emirlerin uygulanabilmesi için imamet makamının doldurulması zorunludur. Bununla beraber bu makama gelecek kişinin adalet ile ilme sahip olması, vera ve cesaret olmak üzere çeşitli vasıfları taşıması mecburidir.³⁸ Zemahşerî, âyetlerin tefsiri sürecinde bu türden vasıfları taşımadığını düşündüğü yöneticileri eleştirmektedir. Sözgelimi;

Nisâ sûresinin 4/59 âyetinde³⁹ Zemahşerî, "Allah yöneticileri, emaneti ehline vermekle, adalet ile hükmetmekle ve problem olması durumunda işleri Kitap ve sünnete havale etmekle görevlendirmiştir" şeklinde bir yorum yapar. Ne var ki ona göre zâlim yöneticiler, emaneti ehline vermedikleri gibi adalet ile de hükmetmezler. Onlar ancak şehvetlerine tabi olurlar. Bu gerekçelere binaen onlar, ülü'l-emr olma vasıflarını kaybetmişlerdir. Dolayısıyla onlara yakışan isim '*zorba hırsız*'dir.⁴⁰ Bu ifadelerinden hareketle Zemahşerî'nin, vera sahibi olmayan ve adalet vasfını taşımayan zâlim yöneticilerin, görevlerinden azledilmeleri gerektiğini dolaylı bir şekilde söylediği düşünülebilir.

Emevî valisi Haccâc da (ö. 95/714) Zemahşerî'nin pek çok defa olumsuz yönleriyle andığı bir isimdir. Söz gelimi o, Sâd Sûresinin 38/35. âyetini ele alırken Haccâc'ın bir davranışını nakletmiştir. Buna göre ona "Sen çok kıskanç birisisin." denilmiş, o da "Benden daha hased ehli biri var." dedikten sonra Hz. Süleyman'ın "*Rabbim, benden sonra kimseye nasip olmayacak bir hükümranlığı bana ver.*"⁴¹ âyetini okumuştur. Zemahşerî'ye göre Haccâc'ın bu âyet ile istişhâdi, onun Allah'a karşı küstahça bir davranış sergilediğini ve bu durumun şeytanlığının açıkça bir yansıması olduğunu göstermektedir.

³⁸ Ebû'l-Hasen Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996), 2/751-754; ayrıca bk. Mustafa Öz, Avni İlhan, "İmamet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 01 Ekim 2021).

³⁹ "Ey iman edenler! Allah'a, o'nun elçisine ve sizden olan yöneticilere itaat edin!..."

⁴⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, 242.

⁴¹ Sâd 38/35.

Zemahşerî, aynı durumu aksettirmesi adına yine Haccâc ile alakalı bir başka rivayete yer verir. Buna göre o, kendisine yönelik itaatın Allah'a itaatten daha fazla olması gerektiğini söylemiştir. Zira Allah, insanların gücü oranında kendisinden sakınılmasını istemişken;⁴² yöneticilere karşı itaati "...sizden olan ülü'l-emre itaat edin."⁴³ şeklindeki mutlak ifadeyle emretmiş; kendisine yönelik itaat emrindeki gibi "*gücünüz yettiğince*" şeklinde bir şart koşmamıştır.⁴⁴

Zemahşerî, nakletmiş olduğu bu ifadelerden hareketle Haccâc'ı âyetleri kendi arzusuna göre yorumlamaya çalıştığı gerekçesiyle eleştirmektedir. Böylelikle müfessirin, benzer davranışları sergileyecek yöneticileri dolaylı da olsa şeytana benzemekle itham ettiği düşünmek mümkündür.

Zemahşerî'nin, hutbelerde Hz. Ali'ye (ö. 40/661) lanet etme âdetini başlatan yöneticileri de sert bir şekilde eleştirdiği görülmektedir. Bu tel'în uygulaması Ömer b. Abdilazîz (ö. 101/720) döneminde kaldırılmış ve bunun yerine Nahl 16/90.⁴⁵ âyeti okunmaya başlanmıştır.⁴⁶ Zemahşerî mezkûr âyette bu hususa dikkat çekmiş ve ömrüne yemin ettikten sonra bu hadisenin son derece çirkin bir davranış olduğunu belirtmiştir. Ona göre akıl, hiçbir surette söz konusu duruma mantıklı bir açıklama getiremez. Zira bu, sapıtmanın en bariz bir örneğidir. Buradan hareketle o, Hz. Ali'ye karşı bahsi geçen uygulamayı başlatanla onu sürdüren kimseleri eleştirmenin ötesinde "Allah'ım! Ona düşmanlık edene sen de düşmanlık et."⁴⁷ mealindeki hadis eşliğinde beddua etmiştir.⁴⁸

Gerek Haccâc'a gerekse Hz. Ali'ye yönelik tel'în hareketine dair örneklerde görüldüğü üzere Zemahşerî, Emevîlere karşı sert ifadeler kullanmaktadır. Bu duruş onun takvalı oluşuyla yorumlanabilir. Fakat bu durumun ardında kader anlayışı, insanın özgürlüğü vb. düşünceleri nedeniyle Mu'tezililerin Emevî hanedanından gördükleri zulümlerin de etkili olduğunu göz ardı etmemek gerekmektedir.⁴⁹ *Keşşâf* tefsirinde konuya ilişkin başka örnekler bulunmakla birlikte⁵⁰ bu zikredilenler siyasi gayeleri

⁴² et-Teğâbun 64/16.

⁴³ en-Nisâ 4/59.

⁴⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, 927.

⁴⁵ "*Şüphesiz ki Allah, adâleti, iyiliği ve akrabayı koruyup kollamayı emreder. Hayasızlığı, fenalığı ve sapıklığın her türlüünü yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size böylece öğüt vermektedir.*"

⁴⁶ Ebü'l-Hasen İzzüddîn İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Muhammed Yusuf (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, 1987), 4/314-31; ayrıca bk. M. Bahaüddin Varol, "Emevîler'in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine", *İSTEM Dergisi* 8 (Aralık 2006), 96-97.

⁴⁷ Ebü İsâ Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî/el-Câmi'u'l-Kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâm, 1996), "Menâkıb", 19.

⁴⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 582.

⁴⁹ Emevîlerin âlimlere yönelik zulümleri ile alakalı olarak ayrıca bk. Arif Ulu, *Tâbiünun Sünnet Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 74-81.

⁵⁰ Meselâ Zemahşerî, Hûd sûresi 11. âyette kişinin bir başkasına üstünlüğünün ancak ilim ve adalet sayesinde mümkün olabileceğini, hemen her devirde idare makamını işgal eden ve cehalet batağına sapsansa da kendilerine "Hüküm verenlerin en mükemmel şekilde hüküm vereni" diye

uğruna bazı yöneticilerin yeri geldiğinde önemli değerleri çiğnemeye yeltendiklerini ve Kur'ân âyetlerini kendi çıkarları uğruna kullanmaktan çekinmediklerini göstermektedir. Hemen her devirde karşılaşılabilen bu türden kimselere karşı Zemahşerî'nin sert eleştiriler yönelmesi, onun dini hamiyetinin üst düzeyde olduğunu; fakat aynı zamanda mezhebine yönelik tenkitlere imkânı ölçüsünde reaksiyonunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

1.3. Halka Yönelttiği Eleştiriler

el-Keşşâf, her ne kadar özelde Mu'tezilî anlayıştaki kişiler için kaleme alınmış olsa da halka yönelik mesajları da barındırmakta; onların İslâm ahlakına aykırı davranışlarına yönelik eleştiri ve tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu çerçevede Zemahşerî, kimi zaman Müslüman da olsa dinin gereklerine aykırı tavırlar sergileyenleri, cimrileri, üstünlüğün zenginlikte olduğunu düşünenleri ve zühd hususunda aşırıya kaçanları eleştirmektedir. Fakat hepsinden öte o, dinden olmayan uygulamaların dine dahil edilmeye çalışılmasına şiddetle karşı çıkmaktadır.

Zemahşerî, yaşadığı toplumda dinî hassasiyeti taşımak bir yana onu örfi bir uygulamaymış gibi değerlendiren kişileri eleştirmektedir. Bu süreçte o, selefin ifadelerinden de yararlanmaktadır. Mesela o, A'râf 7/119-120.⁵¹ âyetlerini tefsir ederken Hasan-ı Basrî'ye atfedilen bir düşüncüyü aktarır. Buna göre Hz. Mûsâ ile karşılaşan ve daha sonra ona iman eden sihirbazlara atfen, onların küfür üzere doğup yaşadıkları hâlde Allah yolunda can verdiklerini; buna mukabil Müslüman doğup yine Müslümanlar arasında yaşamasına rağmen az bir meblağa dinini satan nicelerinin görülebileceğini söylemiştir.⁵² Kanaatimizce müfessirimiz, bu örneği nakletmekle kendi döneminde de bu türden insanların görüldüğünü ima etmektedir. Nitekim o, tefsirinin başka yerinde böylesi kimselerin yanında uzun zaman geçirenlerin, onlardan zikir namına herhangi bir şeyi işitemeyeceklerini fakat dünyevi bir husus olduğunda, onların ara vermeden saatlerce konuştuklarının duyulabileceğini ifade etmiştir.⁵³ Bu ifadeleri ile Zemahşerî, yaşadığı çevrede mezkûr tavırları sergileyen Müslümanları uyarmak gibi bir görev üstlendiğini göstermektedir.

Zemahşerî, Kehf 18/35.⁵⁴ âyetinde yaşadığı toplumdaki bazı zenginleri de eleştirmektedir. Mevzubahis âyette sahip olduğu nimetin hiçbir zaman elinden çıkmayacağını diğer bir ifade ile kıyametin kopmayacağını düşünen bir kişi konu edilmektedir. Zemahşerî'ye göre bu kişi, kendisine verilmiş

isim veren yöneticilerin bulunabildiğini ifade etmiştir. Bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 485-486.

⁵¹ "Sihirbazlar, orada yenildiler, küçük düştüler ve ardından 'Âlemlerin Rabb'ine iman ettik.' dediler."

⁵² Zemahşerî, *Keşşâf*, 379.

⁵³ Zemahşerî, *Keşşâf*, 267.

⁵⁴ "O, kendisine zulmetmek suretiyle bahçesine girdi ve 'Bu bahçenin hiçbir zaman yol olacağını sanmıyorum.' dedi."

zenginlikten ötürü şımaran, nimeti kendinden bilen ve dolayısıyla Allah'a nankörlük eden birisidir. Âyetin, o kimsenin kıyametin kopmayacağını düşündüğünü söylemek suretiyle vermek istediği mesaj şudur: “Bu, dünyaya tutkuyla bağlanmış, kendisine verilen ömür nimetini batıl bir gaye uğruna harcamış ve gafleti nedeniyle kendisi gibi zenginlerin karşılaştığı neticelerden ibret almamıştır.” Bu açıklaması sonrasında Zemahşerî, söz konusu özellikleri taşıyan üstelik de Müslüman olan kimselerin varlığından bahseder. Bu Müslüman zenginler, her ne kadar, kıyametin kopacağına ve sahip oldukları nimetlerden hesaba çekileceğine inanıyorlarsa da onların hâlleri, ahiretin varlığından şüphe eden kimseleri anımsatmaktadır.⁵⁵ Dolayısıyla müfessir ister zengin ister fakir olsun Müslüman bir kişinin zühd sahibi olması gerektiğine dikkat çekmiştir.⁵⁶

Mu'tezile'nin *usûl-i hamse* kapsamında “*emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i 'ani'l-münker*” kaidesi hususunda hassas olduğu bilinmektedir. Kaldı ki işlenen kötü fiillere mâni olma gereği *emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i 'ani'l-münker* âyetlerinde bizzat emredilmiştir.⁵⁷ Dolayısıyla Zemahşerî bu konuda oldukça hassastır. Onun bu yaklaşımı âyetin yorumuna da yansımıştır. Örneğin Mâide 5/78-79. âyetlerinde İsrailoğulları arasından kimilerinin *mesh* edildiği bildirilmiştir. Söz konusu kimseler işlenen kötülöklere mâni olmayan fertlerdir. Zemahşerî münkere mâni olmamanın yanlışlığını vurgulamak amacıyla âyette özel bir vurgunun bulunduğu temas ettikten sonra Müslümanları işlenen çirkin fiillere mâni olmaktan yüz çevirmeleri nedeniyle eleştirir. Oldukça az sayıda insanın bu uyarıyı dikkate aldığını belirten Zemahşerî, âyetteki vurguya ve Müslümanların bu âyeti sürekli olarak okumalarına rağmen onların bu emri uygulamamalarını oldukça şaşkırtıcı görmektedir. Zemahşerî, bu kişileri eleştirmekle kalmaz ve “Onlar, Allah'ın kitabını okuyan Müslümanlardan değiller, üstelik mübalağa ifadesi de kullanılmasına rağmen...”⁵⁸ ifadesiyle din dışı olarak niteler.

el-Keşşâf sahibinin, kötülüğe engel olmama nedeniyle eleştirdiği hususa, “İnsanın, kendi işlemediği iyiliğin yahut yaptığı çirkin işin aksini başkasına emretmesi ne kadar doğru olabilir?” şeklinde bir soru yöneltilir. Zemahşerî'ye göre bu, pekâla yerinde bir davranıştır. O, kendisi çirkin bir iş yapan kimsenin, onu bir başkasına yasaklamasında beis bulunmadığını, hatta bunun farz olduğunu belirtir. Bu çerçevede selefın “Kendiniz yapamasanız da hayırların yapılmasını emredin.” dediğini nakleden Zemahşerî, ifadesini desteklemek için Hasan-ı Basrî'nin, Mutarrif b. Abdullah'ın (ö. 95/713-14) “Yapmadığım şeyi söylemem.” dediğini işitince, bu düşüncenin yanlış olduğu,

⁵⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, 620; ayrıca bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 481. Zemahşerî'nin, cimrilere yönelik eleştirileri için de bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 236.

⁵⁶ Şeyma Altay, “Mu'tezilî Müfessir Zemahşerî'nin Tasavvufa Yaklaşımı”. *Dergiabant* 9/1 (Mayıs 2021), 527.

⁵⁷ Âl-i İmrân 3/104, 110, 114; A'râf 7/157; Tevbe 9/67, 71, 112; Hac 22/41; Lokman 31/17.

⁵⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 304.

zira şeytanın, bu suretle marufun emrine, münkerin nehyine mâni olmaya çalıştığı yönündeki cevabına yer verir.⁵⁹

Zemahşerî'nin dikkat çektiği bu son husus kötülüğün engellenmesi kadar iyiliğin yaygınlaştırılmasıyla da irtibatlıdır. Bazı güzel davranışları yerine getirmemesi nedeniyle kişinin kınanması mümkündür. Fakat bir kısım güzel davranışların işlenmemiş olması, onların tavsiye edilmesine mâni değildir. Zira bir farzın terki başka bir farzın terkini gerektirmez.

Zemahşerî, içinde yaşadığı toplumun kimi davranışlarını tevhid anlayışına aykırı tavırlar sergilemeleri nedeniyle de eleştirir. *Makâmat* ve *Atvâku'z-zeheb* gibi tasavvufi içerikli eserler yazan müfessir, söz konusu eleştirilerini Kur'ân ve sünnete aykırı yaklaşımları sergileyen kesimlere yöneltir. Örneğin o, Mâide 5/54. âyetini tefsir ederken toplum arasında cahil ve sapkın sofilerin de bulunduğu temas eder. Allah'ın kulları; kulların da Allah'ı sevmesi ile ilgili bu âyette Zemahşerî, kulun Rabbini sevmesinin somut göstergesinin ona itaat etmesi ve rızasını gözetmesi olduğunu ifade eder. Kulun Rabbini sevmesinin, onun gazabına neden olacak şeylerden uzak durmasıyla gerçekleşebileceğine dikkat çeken Zemahşerî, Allah'ın, bu hususları gözetken kulunu sevmesinin ise onun itaatlerinin karşılığını vermesi ve ondan hoşnut olması olduğunu belirtir.

Zemahşerî, daha sonra sapkın olarak nitelediği bazı sûfleri eleştirir. Ona göre söz konusu kesim, insanların en cahilleri arasındadır. Üstelik onlar hem ilme hem de ilim ehline karşı en fazla düşman kesilen kimselerdendir. Şeriaten bihaber olan bu kişiler, kendilerini doğru yolda görmekte, bu nedenle Allah'ın mükafaatına nail olacakları kanaatindedirler. Zemahşerî, kendilerini sûfi olarak tanıtan bu grubun aslında tasavvuftan anlamayan kişiler olduğunu belirtir. Çünkü mezkûr kişilerin, itikadi açıdan ciddi problemleri vardır. Mesela onlar, ilâhî aşk adı altında sapkın tavırlar sergilemekte, güzelliği nedeniyle bazı gençlere Allah'ın tecelli ettiğini söylemekte, o gence gazel yakarken aynı zamanda raks etmekte ve kendilerinden geçmektedirler. Bu türden davranışları sergilemeye sevk eden gerekçe ise onların "Muhabbet kişinin kendinden geçmesidir." şeklindeki inançlarıdır. Tûr Dağı'nın paramparça olduğu esnada Hz. Mûsâ'nın bayılması, bunların kendilerinden geçmeleri yanında az kalır."⁶⁰ demek suretiyle Zemahşerî, söz konusu ritüelleri sergileyen kimseleri tenkit eder. Onun bu sert tenkidinin bahsi geçen davranışların "teorik yönden teşbîhe, pratik yönden hulûl inancına götürmesi sebebinden"⁶¹ kaynaklandığı söylenebilir.

Zemahşerî gerek kendi döneminde gerekse önceki devirlerde görülen bu türden kimselerin bazı davranışlarını eleştirme amacıyla Mâide 5/87-

⁵⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 188.

⁶⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, 296; ayrıca bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 168.

⁶¹ Altay, "Mu'tezilî Müfessir Zemahşerî'nin Tasavvufa Yaklaşımı", 537.

88.⁶² âyetlerini ele alırken bir rivayet nakleder. Buna göre Hasan-ı Basrî, arkadaşı Ferkad es-Sebahî'nin (ö. 131/748-9) de bulunduğu bir ortamda sofraya oturmuşlardır.⁶³ Sofrada başta kızarmış tavuk ve pâlûze⁶⁴ olmak üzere bazı yiyecekler mevcuttur. Bunu gören Ferkad es-Sebahî bir kenara çekilir. Hasan-ı Basrî, Ferkad'ın sofradan oruçlu olduğu için mi kalktığını sorar. Onun, sofradaki nimetlerin çokluğunu hoş görmemesi nedeniyle kenara çekildiğini öğrenince Hasan-ı Basrî şöyle der: "Be küçük Ferkad! Sofrada olan şey, arının salyası, buğdayın özü ve güzel bir tereyağ. Bunların nesini ayıplıyorsun?" Zemahşerî, devamında Hasan-ı Basrî ile irtibatlı şöyle bir hadiseyi de nakletmektedir: Birisi, Basrî'ye: "Fılanca şükrünü eda edemem diye pâlûze yemem diyor. Bununla alakalı ne dersiniz?" diye sorar. Hasan-ı Basrî, soruya: "O kimse soğuk su da mı içmiyor?" sorusuyla karşılık verir. Ona göre nimet olarak soğuk suyun, pâlûzeden aşağı kalır bir yanı yoktur. Basrî daha sonra Allah'ın kullarını en güzel şekilde edeplendirdiğini, imkân sahibinin imkânından istifade etmesi gerektiğini belirten âyet⁶⁵ ile düşüncesini delillendirmiştir. Diğer bir ifade ile o, nimet bahşedilen kulların, bu nimeti itaat çerçevesinde kullanıp yararlanması nedeniyle asla ayıplanmadığını; buna mukabil fakirlik yaşayanların, yoksullukları sebebiyle isyan etmelerinin de asla mazur görülmediğini belirtmiştir. Zemahşerî daha sonra helâl ve güzel olan şeyleri kişinin kendisine haram addetmesinin haddi aşmak anlamına geldiğini ifade etmiştir.⁶⁶ Açıklamaları tersinden okunduğunda Zemahşerî, dindar bir insanın mal ve mülk sahibi olmasını yanlış görenleri dolaylı olarak eleştirmiş ve gerçek sûflilerin de Allah'ı zikretmekten alıkoymadıkça servet sahibi olmayı yadsımadıklarını belirtmiştir.

Yukarıdaki eleştirilerde de açıkça görüleceği üzere Zemahşerî, âyetleri sadece tefsir etmekle yetinmemiş, içinde yaşadığı toplumun sorunlu yanlarını ortaya koymuştur. Fakat müfessirin, mezkûr gruba yönelik eleştirileri, Allah'ın veli kullarına taanda bulunduğu ve onun sûflere karşı olduğu şeklinde yorumlanmıştır.⁶⁷ Bununla beraber tefsiri incelendiğinde Zemahşerî'nin tasavvufa karşı olduğunu söylemek mümkün değildir. O, eserinin pek çok yerinde Mâlik b. Dinâr (ö. 130/748), Râbiatü'l-Adeviye (ö. 185/801), Fudayl b. İyâd (ö. 187/803) ve Şakîk-i Belhî (ö. 194/810) gibi sûfî isimlere ve onların ifadelerine yer vermiş, ilgili düşüncesini onların

⁶² "Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı şeyleri (kendinize) haram kılmayın, Haddi de aşmayın. Allah haddi aşanları sevmez. Allah'ın size rızık olarak verdiği şeylerden helâl ve güzel olanlarından yiyeiniz..."

⁶³ Takip ettiğimiz nüshada Ferkad es-Sencî şeklinde yazılıdır. Bununla beraber et-Tîbî şerhinde Ferkad es-Sebahî olarak yazılmıştır. bk. Şerefuddîn et-Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb*, 5/463.

⁶⁴ Bir tür tatlı.

⁶⁵ et-Talâk 65/7.

⁶⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, 306; ayrıca bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 669; müfessirin huşu kavramı çerçevesinde naklettiği bir rivayet ve değerlendirmesi için bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 685-686.

⁶⁷ Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, sad. Mustafa Özel (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2005), 119-120.

sözleriyle desteklemiştir. Öte yandan müfessirin söz konusu eleştirileri müntesibi olduğu Mu'tezile'nin akılcı yaklaşımı ile de irtibatlıdır. O, bu perspektiften hareketle tasavvufa yaklaşmakta, Kur'ânî kavramları kendi algılarınca yorumlayan, âyetlerden asılsız manalar çıkartan sözde sûfleri eleştirmektedir. Ona göre sorun olan husus "akıl-nakil çizgisini aşan, sünnete ve dolayısıyla İslâm'a uygun olmayan yaklaşımlardır."⁶⁸ Bu nedenle söz konusu itirazın yerinde olmadığı ifade edilebilir.⁶⁹

2. KUR'ÂN YORUMUNA İLİŞKİN ELEŞTİRİLERİ

Zemahşerî *el-Keşşâf*'ında dirayetini üst düzeyde göstermiş bir müfessirdir.⁷⁰ O, âyetlerin tefsirinde kendisinden önce yapılan kimi yorum ve rivayetleri eleştirmesi ile de dikkat çekmektedir. Bu başlık altında onun mecaz, bidat yorum, lahn, takdim-tehir vb. hususlarda müfessirlere yönelttiği tenkitleri incelenecektir.

2.1. Tefsir Metodolojisine Yönelik Eleştirileri

Mu'tezile akılcı, eleştirel ve sorgulayıcı söylemi benimsemiş bir ekoldür. Nassa yönelik akılcı merkeze alan bir tutum sergilemesi ile dikkat çekmektedir. Müntesipleri akla verdikleri önceliği dilbilimsel tefsir için de kullanmış, *Usûl-i hamse* üzerine kurmuş oldukları sistemlerini meşru bir zemine oturtmak adına Kur'ân âyetlerini referans almış, âyet ve hadisleri yine aynı usûl kapsamında değerlendirmeye çalışmışlardır.⁷¹ Bu bağlamda görüşlerine aykırı düşen kimi âyetlerin anlaşılmasında da sıklıkla te'vîle ve mecaza başvurmuşlardır. Mu'tezilî müfessir Zemahşerî için de aynı durum geçerlidir. O gerek mezhebî kabullerinden gerekse gerçekten te'vîle ihtiyaç duymasından hareketle ilgili âyetin hakiki manası dışında anlaşılması/mecaz gerektiğini düşünür ve aksi yönde görüş bildirenleri cehaletle itham eder.

Zemahşerî'nin mecaz konusunda sertçe eleştiri yönelttiği bir hususu Kehf 18/77. âyetinde görmek mümkündür. Buna göre Hz. Mûsâ'nın salih bir kul ile bir şehre geldikleri, oranın ahalisinden yiyecek istemelerine rağmen onların reddetmeleri ve nihayet yıkılmaya yüz tutan bir duvarı salih kulun doğrulttuğu bildirilmiştir. "لُرِيدُ أَنْ يَنْفَصَّ" ifadesi ile anlatılan bu olay kapsamında müfessir, fiilde yer alan gizli öznenin bizzat duvara değil de Hızır'a raci olduğunu söyleyen bir kimsenin varlığından haberdar olduğunu belirtir. Zemahşerî'ye göre söz konusu kişinin bu iddiası, onun Kur'ân'ı tahrif eden cahil ve anlayış kıtlığına sahip bir kimse olduğunu gösterir. Nitekim mezkûr kişi, söz konusu vasıfları nedeniyle belağı bir eseri sıradan bir nazım gibi değerlendirmiş ve yine bu gerekçe ile yıkılma fiilini duvara değil, Hızır'a

⁶⁸ Yağmur, *Zemahşerî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*, 426.

⁶⁹ Polat, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yönelik Eleştiriler*, 462.

⁷⁰ Bu konuda bk. Özel, *Keşşaf Tefsirinin Kur'ân İlimleri Yönünden İncelenmesi* 104-105; Kaya, *l'râb Değerlendirmelerinin Kur'ân'ın Anlaşılmasındaki Rolü -Zemahşerî Örneği*, 86-90.

⁷¹ Bk. Polat, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, 47-51.

irca etmiştir. Böylesi bir durumun en temel nedeni ise -Zemahşerî'nin nakline göre- "O kişinin, insanı en aciz bırakacak olan söz mecazdan en uzak olan sözdür." şeklindeki düşüncesidir.⁷²

Zemahşerî, ihtiyaç olduğunu düşündüğünde âyette yer alan kimi ifadelerin mecaz olarak anlaşılmasını savunmakla beraber bunun keyfi olarak gerçekleştirilmesine de karşıdır. Nitekim o, eş-Şu'arâ 26/88-89 âyetlerinde bazı sûfî tefsirlerde yer alan bir yorumu bu gerekçeye binaen eleştirmiştir. Bu âyetlerde Hz. İbrâhim kıyamet günü selim bir kalp ile gelme durumu hariç ne malın ne de evladın fayda vermeyeceğini belirtmiştir. Zemahşerî mezkûr âyet kapsamında *selim bir kalp* ifadesi üzerinde durur. Ona göre kalbin selim olması "şirk ve günah afetinden beri bir kalp" anlamındadır.⁷³ Bu açıklaması sonrasında o, bazılarının bahsi geçen kavramı "Allah korkusundan dolayı yaralı bir kalp/اللدیغ" şeklinde de tefsir ettiklerini ne var ki bunun bidat bir yorum olduğunu belirtir.⁷⁴ *el-Keşşâf* şarihi Tîbî'ye göre söz konusu tanım Sülemî'nin *Hakâiku't-tefsîr*'inde yer almaktadır.⁷⁵ Fakat Sülemî, mezkûr tanımı "Bazıları der ki: Arap lisanında selîm اللدیغ yani yaralı anlamına gelir." ifadesini kullanarak nakletmiştir.⁷⁶ Her ne kadar kavramın böylesi bir manası varsa da Zemahşerî gerek âyetin siyâk ve sibakına uymaması⁷⁷ gerekse zorlama bir anlam yüklenmesi nedeniyle bu yorumu reddetmiş görünmektedir.

el-Keşşâf sahibi, Nisâ 4/162 âyetinde وَمَا أَنْزَلَ مِنْ قَبْلِكَ وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالْمُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ yer alan وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ... ifadesi üzerinde de durur. Zemahşerî'ye göre bazı mühlidler, Kur'ân'ı Kerîm'de lahn olduğu iddiasında bulunmuşlar ve mezkûr ifadeyi de bu bağlamda örnek olarak getirmişlerdir. Ne var ki o, söz konusu kimselerin Kur'ân hattında lahn bulunduğu şeklindeki iddialarının itibara alınmaması gerektiğini vurgular. O, bu türden iddialarda bulunan kimseleri Kur'ân'a bakmadıkları gibi Arapların dile dair kullanımlarını bilmediklerini belirterek eleştirmektedir. Zira ifadenin, bulunduğu konumda merfu değil de mansub olarak gelmesi tahsis için kullanılmakta ve namazın faziletini göstermek için zikredilmektedir. Bu çerçevede mana "Özellikle namaz kılanlar var ya!" şeklinde bir anlam taşımaktadır. Zemahşerî daha sonra gerek Tevrat gerekse İncil'de türlü övgülere muhatap olan sahabe neslinin, kendilerinden sonrakilere İslâm'a

⁷² Zemahşerî, *Keşşâf*, 627.

⁷³ Ayrıca bk. Şuayip Karataş, "Kur'ân'da Tevhidin Zıttı Olarak Şirk Kavramı", *Hz. İbrâhim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu*, ed. Atilla Yargıcı - Mahmut Öztürk (Urfa, Nida Akademi Yayınları, 2019), 1/205.

⁷⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, 763. Zemahşerî'nin bidat yorumlar dediği hususlar ile alakalı olarak bk. Güven Ağırkaya, "Tefsirde Bid'at Nitelendirmeleri: Zemahşerî Örneği", *Bilimname* 41 (Mayıs 2020), 863-902.

⁷⁵ Bk. et-Tîbî, *Fütûhu'l-gayb*, 11/381.

⁷⁶ Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr*, thk. Seyyid İmrân (Beyrût: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, 2001), 2/78.

⁷⁷ Ağırkaya, "Tefsirde Bid'at Nitelendirmeleri: Zemahşerî Örneği", 875.

dair yöneltilebilecek her türlü itirazı giderme adına kapatılacak hiçbir açık, giderilecek hiçbir kusur bırakmadıklarını belirterek ifadesini sonlandırır.⁷⁸ Öte yandan Kurtubî (ö. 671/1273), Hz. Aişe'ye وَالْمُتَّقِينَ الصَّلَاةَ... ifadesinin yazılışı ile alakalı durumun sorulduğu, onun da ibarenin kâtipler tarafından hatalı olarak yazıldığı, şeklinde bir rivayet nakletmektedir.⁷⁹ Şu hâlde Zemahşerî'nin sahabe neslini öne sürmek suretiyle mezkûr eleştirilerini hem lahn iddiasında bulunanlara hem de Hz. Aişe'ye nispet edilen rivayete yöneltmiş görünmektedir.

Lafızların yazılışı kadar taşıdığı manalara yönelik yorumlar da Zemahşerî'nin üzerinde durduğu meseleler arasındadır. Örneğin o, A'râf 7/132. âyetinde yer alan مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ "bize her ne getirirsen getir" ifadesinin Arap dilinin inceliklerinden habersiz kişilerin tahrif ettiği kelimeler arasında olduğuna dikkat çeker. Zira kavrama مَتَى/metâ anlamı takdir edilmiştir ki ona göre bu çok yanlıştır. Aksine مَهْمَا ifadesindeki مَا ceza manasında olan مَا'dır. İbaredeki ikinci مَا ise manayı kuvvetlendirmek için gelmiştir. Aynı cinsten olmaları dilde sıklığa yol açmasından dolayı ا harfi ه' ye dönüşmüştür. Dolayısıyla bu bilgiden habersiz olanlar مَهْمَا ifadesine zaman zarfı anlamı takdir etmişlerdir. Müfessire göre söz konusu takdirde bulunulması, dili vaz edenlerin değil, onu tahrif eden kimselerin uydurmasından kaynaklanmaktadır. Bu ise farkına varmadan onların, Allah'ın âyetlerinin anlamını bozmalarına yol açar. Dolayısıyla Zemahşerî'ye göre bu türden kimselerin yapması gereken şey, meşhur dil bilgini Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb*'ını inceleyen birisinin önünde diz çöküp ondan ders almalarıdır.⁸⁰ Sıkı bir eleştirmeni olsa da Ebû Hayyân, Zemahşerî'nin, gençliğinde Harezmi bölgesinden Mekke'ye geldiğini, orada mücâvir bulunan bir Endülüslü âlimden ders aldığını ve müfessirin haklılığını ifade etmek suretiyle takdir eder.⁸¹

Zemahşerî, özellikle dil sahasında uzman olan kimselerin hatalarına tahammül edemez. *Mecâzü'l-Kur'ân* adlı eseriyle meşhur Ebû Ubeyde (ö. 209/824[?]) bunlar arasındadır. Mü'min 40/28. âyetinde Hz. Mûsâ'yı, kendisine iman ettiğini gizleyerek savunan adam, "Şayet o yalancı ise yalanı kendisine; yok eğer doğru söylüyorsa size yönelik tehditlerinin bir kısmı başınıza gelebilir" demiştir. Zemahşerî Ebû Ubeyde'nin âyetteki "bir kısmı" ifadesini "bütün" olarak tefsir ettiğini ve bu hususta Lebîd'in (ö. 41/660) şiirinden delil getirdiğini belirtir ve sonra şöyle der:

"Şayet Ebû Ubeyde'ye atfedilen bu rivayet doğru ise o zaman Mâzinî'nin (ö. 249/863) onun hakkında söyledikleri doğru imiş. Zira o, Ebû Ubeyde

⁷⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 271.

⁷⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 7/219.

⁸⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, 381.

⁸¹ Ebû Hayyân, *Bahrü'l-muhîr*, 4/371-372.

hakkında ‘Söylediklerimi anlayamayacak kadar kalın kafalı biridir.’ demiş.”⁸²

Görülen o ki Zemahşerî, yukarıda da ifade edildiği üzere, dil sahasında üstünlüğüyle tanınan isimlerin bariz hatalarını sineye çekememekte ve onları sert bir şekilde tenkit etmektedir.

Zemahşerî'nin, konu ekseninde nakledeceğimiz son eleştirisi, onun Kur'ân-ı Kerîm'in doğru anlaşılması hususunda ne kadar dikkatli davrandığını ortaya koymaktadır. İsrâ 17/71. âyetinde ahirette bütün insanların, önderleri/imamları ile çağrılacağı ifade edilmiştir. Söz konusu ifade ile peygamberlerin, amel defterlerinin, kişinin döneminde tabi olduğu önderlerin kastedildiği şeklinde yorumlar yapılmıştır.⁸³ Zemahşerî, buna benzer verileri nakletmekle beraber âyette yer alan إمامهم kelimesinin أُمَّ kelimesinin çoğulu olduğu şeklinde bir yorumun bulunduğunu ve bunun bidat tefsir kapsamına alınması gerektiğini ifade eder. Söz konusu görüşün sahiplerine göre kıyamet günü insanlar babaları ile değil, anneleri ile çağrılacaklardır. Bunun gerekçesi ise Hz. İsrâ'nın hakkını gözetmek, Resûl-i Ekrem'in torunlarının şereflerini ortaya çıkarmak ve veled-i zinaları rezil etmemektir. Zemahşerî, bu görüşü naklettikten sonra “Keşke hangisinin daha uyduruk bir görüş olduğunu bilseydim, görüş mü gerekçesi mi?” demek suretiyle eleştirisini ortaya koyar.⁸⁴

Zemahşerî'yi bu eleştiriye sevk eden âmillerin ilki أُمَّ kelimesinin çoğulunun امهات olamayacağıdır. Fakat kanaatimizce onu bu hususta aşağılayıcı bir tavır sergilemeye iten asıl husus Şifîlerin tahrife varan yorumlarıdır. Öte yandan bahsi geçen kavrama ümm manasını veren ismin tâbiîn âlimlerinden Muhammed b. Ka'b olduğu ifade edilmiş; kavramın gerekçesi olarak öne sürülen argümanların ise “hikmet ehli” kimseler tarafından söylendiği belirtilmiştir.⁸⁵ Açıkçası “Din, esere/rivayete tabi olmaktır.”⁸⁶ algısının esas olduğu bir ortamda Zemahşerî'nin bu tavrı, hakikat söz konusu olduğunda sözünü kimseden esirgemediğine yönelik bir tavır olarak okunmalıdır. Benzer husus, sıradaki bahis için de geçerlidir.

2.2. Rivayetlere Yönelik Eleştirileri

Âyetleri çoğunlukla dirayet metoduna göre yorumlayan Zemahşerî, tefsirinde rivayetlere de başvurmuştur. O, naklettiği bu rivayetleri yeri geldiğinde eleştirmekten geri durmamıştır. Bununla birlikte o, tefsirinde aktardığı her rivayetin mutlak manada doğru olup olmadığıyla ilgilenmemektedir. Nitekim o, tefsirinde sûrelerin faziletine ilişkin mevzû olduğu ifade edilen hadisleri nakletmiştir. Bundan başka o, *el-Keşşâf*'ta

⁸² Zemahşerî, *Keşşâf*, 955.

⁸³ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 13/130-131.

⁸⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, 604.

⁸⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 13/131.

⁸⁶ İbnü'l-Hasen b. Mansur et-Taberî Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, thk. Ebû Ya'kûb Neşet b. Kemal (İskenderiye: Dârü'l-Basira, ts.), 1/85.

kendilerini eleştirdiği Cebriye'den gelmesine rağmen isrâiliyyât denilebilecek türden rivayetlere de yer vermiştir.⁸⁷ Bununla birlikte vahyi ya da nübüvveti ilgilendiren bir mesele olduğunda Zemahşerî en sert eleştirileri yöneltmekten çekinmemiştir. Mesela; o, Ahzâb sûresi ile alakalı Übey b. Ka'b'a (ö. 33/654[?]) atfedilen bir rivayeti nakleder. Buna göre o, yanındakine bu sûrenin kaç âyet olduğunu sormuş, o da yetmiş üç cevabını vermiştir. Bunun üzerine Übey yemin ederek, sûrenin daha önceleri Bakara sûresine denk veya ondan uzun olduğunu takip eden süreçte kimi âyetlerin nesh edildiğini ve recm âyetinin de mensuh âyetler arasında yer aldığını söylemiştir. Zemahşerî, bu rivayete birtakım eklemeler yapıldığını, mensuh âyetlerin, Hz. Aişe'nin evindeki evcil bir hayvan/keçi tarafından yenildiği şeklinde bir söylentinin bulunduğunu⁸⁸ ifade eder. Ona göre bu, mühlid ve zındıkların uydurmalarından başka bir şey değildir.⁸⁹ Benzer şekilde Zemahşerî, vahiy kâtiplerinin âyetleri yazdıkları esnada uyuklamaları nedeniyle Kur'ân hattında bazı yanlışlara sebep oldukları şeklinde bir rivayete de temas eder. Buna göre Ra'd 13/31. âyetinde yer alan ... أَكَلَمَ يَتَأَسَّرُ ifadesini, uyudukları için kâtipler hatalı yazmışlardır. Zemahşerî'ye göre bu iddialar ne önünden ne ardından batılın hiçbir şekilde gelmesi mümkün olmayan Allah'ın kitabı hakkında öne sürülen iftirallardan olup kabulü asla mümkün değildir. Bu çerçevede o, böylesi bir yanlışın imam nüshanın iki kapağı arasında gözden kaçmasını katiyen muhal görür. Zira bu nüsha, din hususunda son derece ihtiyatlı ve onu korumak üzere son derece gayretli olan âlim zatların elinde idi. Söz konusu zatlar/sahâbe bu dinin hiçbir sahasında gaflete düşmemişlerdi. Hâl böyle iken onların, dinin kaynağı olan ve hükümlerin üzerine bina edildiği bir kanun/Kur'ân hakkında hata yapmaları nasıl düşünülebilir? Dolayısıyla Zemahşerî'ye göre bu ve benzeri türden iddialar ancak bühtandan ibarettir.⁹⁰

el-Keşşâf sahibinin uydurma ve bühtan demek suretiyle dikkat çektiği rivayetlerin kabulü gerçekten mümkün değildir. Böylesi bir husus Kur'ân'ın tahrif edildiği anlamına gelir. Öte yandan onun bu konu kapsamında özellikle durması, meselenin tevhid ve adalet prensibine hâlel getirmesi nedeniyledir. Benzer durum nübüvvet algısı için de geçerlidir.

Duhâ 93/7 âyeti literal okunduğunda sanki Resûl-i Ekrem'in dalâlette (!) olduğu anlaşılmaktadır. Zemahşerî de bu âyet kapsamında, Hz. Peygamber'in, kırk yıl boyunca kavminin dini üzere olduğu şeklinde bir rivayete değinir. Ona göre rivayet sahibi, bununla Resûl-i Ekrem'in, risalet

⁸⁷ Söz gelimi o, "Hz. Mûsâ'nın yilana dönüşen asası, erkek ve tüylü olup iki çenesi arası seksen zira"dır. Alt çenesi yerde üst çenesi ise sarayın üzerinde iken Firavun'a doğru yönelmiş ve onu yutmak istemiş..." şeklinde bir rivayeti aktarır. Bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 377.

⁸⁸ Bu rivayet için bk. Muhammed b. Yezid el-Kazvî'nî İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (b.y.: Dâru İhyâ-i Kütübi'l-Arabiyye, ts.), "Kitabu'n-nikâh" 36.

⁸⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 846.

⁹⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, 541.

öncesi vahiyden bîhaber olduğunu kast etmişse sorun bulunmamaktadır. Fakat onun kastı Allah Rasulü'nün, kavminin dini üzere olduğunu söylemekse bu görüş muhaldir. Çünkü nübüvvet öncesi veya sonrası peygamberler büyük-küçük her türlü günahattan korunmuşlardır. Bu denli özel yetiştirilen elçilerin inkâr üzere olmaları, risalet öncesi âlemlerin yaratıcısı Allah'ı tanımamaları mümkün değildir. Aksi olsaydı, kavmi Hz. Peygamber'i tenkit etmek için başka bir kusur bulmakla uğraşmazdı.⁹¹

Görüşlerini mensubu olduğu Mu'tezile'nin ilkeleri doğrultusunda şekillendiren Zemahşerî'nin doğal olarak nübüvvet olgusuna halel getirecek yaklaşımları doğrulaması beklenemez. Bununla beraber mezkûr ifadeler arasında dikkat çeken husus ilgili rivayet sahibinin ismini zikretmemesidir. Oysa bu rivayetin sahibi olarak tâbiîn âlimi Dahhâk (ö. 105/723) gösterilmektedir.⁹² Kanaatimizce müfessirin bu ismi bilmemesi söz konusu değildir. Buna rağmen isim zikretmemesi onun, kişilerden ziyade görüşlere odaklandığını göstermektedir.

Peygamberlerin ismet sıfatına halel getirecek rivayetlerin tamamı Zemahşerî'ye göre eleştiriye hak etmektedir. Zira bu türden yaklaşımlar *adalet* prensibinin uzantıları ile çelişmektedir. Bu bağlamda müfessirin eleştirdiği hususlardan biri de Hz. Yûsuf kıssası ekseninde aktarılan rivayetlerdir. Bu bağlamda o, "*Kadın, ona karşı istekli idi. Rabb'inin burhanını gördüğü için o (Yusuf), ona karşı bir istek duymadı*"⁹³ âyetinde yer alan burhanın ne olduğuna dair birtakım rivayetlerin bulunduğunu belirtir. Buna göre burhan, Hz. Yûsuf'un üç defa "Ondan uzak dur!" diye duyduğu fakat her defasında bu seslere aldırılmaması neticesinde Hz. Yakup'un parmaklarını ısırdığını görmesidir. Bir diğer rivayete göre o pazusu ve bileği olmayan bir omuz görmüştür. Hz. Yûsuf, omuzun üzerinde de "*Üzerinizde bekçiler var ki onlar değerli yazıcılar*",⁹⁴ "*Zinaya yaklaşmayın çünkü o yüz kızartıcı bir suçtur*",⁹⁵ ve "*Öyle bir günden sakının ki hepiniz o gün Allah'a döneceksiniz...*"⁹⁶ mealindeki âyetleri görmesine rağmen bu durumu önemsememiş ve nihayet Allah, kendisine Cibrî'lî göndererek "Kuluma yetiş de hataya düşmesin" demiş; o da "Ey Yûsuf! Adın nebiler divanında yazılmış olmasına rağmen sen sefihlerin amelini mi işleyeceksin!?" diye seslenerek onun, bu çirkin fiili işlemesine engel olmuştur. Zemahşerî, başka rivayetleri de naklettikten sonra bunların Allah'a ve onun seçkin elçisi Yûsuf'a iftira atmaktan başka bir şey olmadığını söyler. Bu haberlerin, Haşeviler ve Cebrîler tarafından uydurulduğu belirten Zemahşerî, Ehlü'l-Adl ve't-Tevhîd'in bu tür rivayetlerinden berî olduğunu belirtir. Zemahşerî, daha sonra niçin söz

⁹¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1209.

⁹² Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 30/289-290.

⁹³ Yûsuf 12/24.

⁹⁴ el-İnfitâr 82/10-11.

⁹⁵ el-İsrâ 17/32.

⁹⁶ el-Bakara 2/281.

konusu rivayetlerin sahih olamayacağına dair gerekçelerini şöyle sıralar: Hz. Yûsuf, diğer peygamberlerden farklı değildir. Hz. Âdem, Hz. Yûnus ve Hz. Dâvud'un hata yaptıklarında nasıl tövbe ettikleri belirtilmişse⁹⁷ Hz. Yûsuf'un hatası da ortaya konulur ve onun tövbe ettiği beyan edilirdi. Hâlbuki Allah, tenkit etmek bir yana onu övmüştür. Üstelik Hz. Yûsuf övülmeyi gerçekten de hak etmiştir. Zira o, pek çok insanın kaybettiği bir imtihanı kazanmıştır. Bu gerçeğe rağmen bahsi geçen gruplar tarafından sarf edilen rivayetler şunu söylemektedir: Sanki Allah'ın, Kitap'ını Arap diliyle indirmesi ve en güzel kıssa diye nitelenmesi elçilerinden birini kötü bir insanmış gibi göstermeye matuftur. Zemahşerî, yine mevzubahis grupların aktardıkları rivayetlerin en hafifine maruz kalan en arsız kulun titremedik uzvu dahi kalmayacakken; onların Hz. Yûsuf'a yönelik yakıştırmaları nedeniyle son derece çirkin bir tavır içinde olduklarını ısrarla belirtir.⁹⁸

Zemahşerî'nin eleştirdiği rivayetler kapsamında nakledeceğimiz son örnek Firavun'un imanı ile ilgilidir. Yûnus 10/91 âyetinde ölüm ile karşı karşıya kaldığı anda iman ettiğini söyleyen Firavun'a "Şimdi mi?" denilmekte ve kendisine daha önce Allah'a asi geldiği hatırlatılmaktadır. Zemahşerî, konuya ilişkin bir rivayet aktarır. Buna göre Firavun, tam "İman ettim" diyecekken; Cibrîl, denizden bir balçık almış ve onun ağzını tıkamıştır. Onu, böylesi bir davranışa sevk eden âmîl Firavun'un iman etmesine mâni olmaktır. Çünkü Cibrîl, Allah'ın ona rahmet edeceğinden endişe etmiştir. Zemahşerî'ye göre söz konusu iddia Allah'a ve meleklerine iftira atan kimseler tarafından uydurulmuştur. Bu iftirayı atan kimseler şu iki husustan haberdar değildirler: Bunların ilki imanın kalbi bir eylem olmasıdır. Dile getirilmemiş olsa da iman imandır. Dolayısıyla dilsiz bir kimsenin iman ettiğini dil ile belirtememesi onun imansız olduğu anlamına gelmez. Şu hâlde dil ile söyleyemesin diye Firavun'un ağzına balçık takılmasının bir anlamı yoktur. Zemahşerî'nin dikkat çektiği ikinci husus da şudur: Bir insanın iman etmeyip küfr üzere kalmasını istemek küfürdür. Çünkü küfre rıza küfürdür. Onun öne sürdüğü bu şarta göre Cibrîl'in, iman etmek üzere olan bir kimsenin imanına mâni olması o kimsenin küfr üzere kalmasıyla eş değerdir. Böylesi bir davranış da Allah'ın elçisi bir meleğin yapması mümkün değildir. Dolayısıyla Zemahşerî, bahsi geçen rivayeti problemlili olduğu gerekçesiyle reddetmiştir.⁹⁹

Müfessirin mezkûr rivayeti reddetmek adına öne sürdüğü bu gerekçelerin hakikatte bir karşılığı vardır. Bununla beraber onun bu eleştirisinin arka planında mezhebinin bağlı olduğu adalet prensibi yer

⁹⁷ el-A'râf 7/123; el-Enbiyâ 21/87; Sâd 38/24.

⁹⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 510; ayrıca bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 519.

⁹⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 473. Bu hususta ihtilafın bulunduğunu da belirtmek gerekir. Nitekim Ebüssuûd Efendi'nin şerir bir insanın işlediği cürümleri nedeniyle kâfir olarak ölmesini istemenin küfr olmadığını söylediği nakledilmiştir. Bk. Ahmet Ziyaüddin Gümüşhanevi, *Ehli Sünnet İtikadı* (İstanbul, Bedir Yayınları, 1980), 110-111.

almaktadır. Bu prensibe göre kâfirin cehennem ile cezalandırılması Allah'a vaciptir. Nitekim o, daha önce de ifade edildiği üzere ravi ya da kişilerin kim olduğu ile alakalı bir değerlendirmede bulunmamıştır. Bunun aynı zamanda mezhebin temel önceliği olan akıl merkezli yorum metodunun yansımaları olduğu ifade edilebilir.

3. MEZHEBİ KONULARDAKİ ELEŞTİRİLERİ

Çalışmamızın giriş kısmında da ifade edildiği üzere Zemahşerî, sadece Mu'tezilî olduğu ve âyetleri mezhebinin perspektifiyle yorumladığı için değil, aynı zamanda muhalifi olduğu kesimlerin fikir ve tavırlarını hakaretâmiz bir vaziyette ele aldığı için de eleştirilmiştir. Nitekim bu başlık altında görüleceği üzere o, Ehlü'l-Adl ve't-Tevhîd olarak isimlendirdiği mezhebinin mensuplarıyla diğer anlayıştaki insanları karşılaştırmış ve onları mukallit, baĝnaz, yüzeysel düşünen yahut hiç düşünmeyen kimseler olarak tanımlamıştır. Onların önderlerini de batıl adına ne varsa kitaplaştırmakla itham etmiştir. Dolayısıyla bu başlık altında Zemahşerî'nin yönelttiği ağır ifadelerin bazılarında¹⁰⁰ temas edilecektir.

el-Keşşâf sahibinin, bu konudaki eleştirilerinde muhaliflerine yönelik ağır bir dil kullandığı dikkat çekmektedir. Söz gelimi o, A'râf 7/146¹⁰¹ âyetini ele alırken şöyle bir karşılaştırma yapar:

"Uzun bir yolculuğa çıkanlar arasında öylesi beyinsiz kimseler vardır ki bunlar, kendilerini helak edecek tehlikeli yol gördüklerinde koşa koşa oraya girerler ne var ki doğru ve düzgün bir yol gördüklerinde o yoldan uzak dururlar."

Zemahşerî, söz konusu tutumu dinî meselelerde de sergileyenlere temas eder ve onların, ilk gruptan daha budala olduklarını belirtir.¹⁰² O, eserinin farklı yerlerinde bu türden insanlara fırsat buldukça temas eder. Mesela onlar, taşıdıkları şüpheleri üstelik deliller ile çürüten ve hakikati ortaya koyan kişilerden, tıpkı Kureyşlilerin Hz. Peygamber'den nefret ettikleri gibi nefret ederler.¹⁰³ Görüldüğü üzere Zemahşerî bu ifadeleriyle Ehlü'l-Adl ve't-Tevhîd'i yani Mu'tezile'yi doğru; diğerlerini ise batıl yolda görmüş, bundan da öte, kendisi gibi düşünmeyenleri küfürle itham etmiştir.

Zemahşerî, müntesibi olduğu mezhebin son derece sağlam delillere sahip olduğunu düşünmektedir. Buna mukabil muhalifleri özellikle baĝnaz ve taklit ehli kimselerdir. Bu nedenle onlar, müşrikleri anımsatmaktadırlar. Ona göre Kur'ân-ı Kerîm'i duyar duymaz müşriklerin yaptıkları ilk iş, üzerinde düşünmeden, te'vîline vâkıf olmadan yahut mahiyetini kavramadan onu reddetmeleridir. Bunun temel nedeni onların, alışageldikleri şeylerin dışındaki fikirlerden nefret etmeleridir. Çünkü onlar, "Ataları nasıl inandıysa

¹⁰⁰ Bu konuda bk. Polat, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yönelik Eleştiriler*, 138-150; Kaya, *Endülüs Tefsir Geleneğinde Eleştiri*, 515-533.

¹⁰¹ "... Doğru yolu görseler onu yol edinmezler de sapıklık yolunu gördüklerinde onu yol edinirler..."

¹⁰² Zemahşerî, *Keşşâf*, 387.

¹⁰³ Zemahşerî, *Keşşâf*, 682.

kendileri de o şekilde inanmalıdır.” düşüncesine sahiptir. Zemahşerî, Haşevî dediği bu kişilerin, bahsi geçen hususlarda müşriklerden geri kalmadıklarını ifade eder. Çünkü onlar, yalnızca kendi fikirlerinin mutlak doğru; diğerlerinin inançlarının ise hatalı olduğu zannındadırlar. Bu nedenle onlar, alışageldikleri fikirlerin dışındakileri doğru ya da yanlış olduğunu bile düşünmeden reddederler. Onlara göre söz konusu fikrin doğruluğu güneş gibi parlak olsa da netice değişmez.¹⁰⁴ Zemahşerî, taklit ehli olarak nitelediği bu kimselere yönelik eleştirilerini sıralamaya devam eder. Ona göre bir söz, delile dayalı ise kabul edilmelidir, aksi durum son derece tehlikelidir. Nitekim İblis, insanları putlara tapmaya ikna ederken “*Babanız gibi davranın.*” diyerek taklidi kullanmıştı. Onun sözüne tabi olanlar da herhangi bir delil aramadıkları gibi kendilerini hakikatin temsilci olarak görmekte ve üstelik hak ehline karşı batıl davalarını savunmakta idiler. Bununla birlikte o, eleştirdiği bu taklit ehli kimselerin yanlış olduklarını anlamaları için putperestlerle aralarında herhangi bir farkın bulunmadığını görmeleri noktasındaki tahkirin onlar için kâfi olduğunu belirtir.¹⁰⁵ Bu ifadeleriyle de o, muhaliflerini bağınaz, mukallit, düşünmeyen ve hiçbir delile dayanmayan kimseler olmakla itham etmiş ve böylelikle sınırları zorlamaya başlamıştır.

Zemahşerî, Haşevî dediği toplulukların önderlerine karşı tepkilerini daha da sertleştirmiştir ki bu durumu Hac 22/3. âyetinin tefsirinde görmek mümkündür. Âyette, insanlardan kimilerinin sapkın şeytanlara tabi olmak suretiyle Allah hakkında tartıştıkları bildirilmektedir. Zemahşerî âyetin, Nadr b. Hâris hakkında nazil olmakla birlikte hitabın genel olduğunu, Allah hakkında caiz olan yahut olmayan her türlü sıfat ve fiil ile alakalı tartışan kimselerin de âyetin kapsamı dahilinde olduğunu belirtir. *el-Keşşâf* sahibine göre, bu kimselerin tartışmalarında herhangi bir delile başvurmadıkları gibi öne sürülen delilleri önemsememek gibi özellikleri vardır. Asılsız iddialarının arkasında dursalar da hak ile batılın arasını ayırma kudretine de sahip değillerdir. Aslında şeytanın durumu bellidir; kendisini dost edinen kimseleri cennete gitmekten alıkoyar ve cehenneme sürükler. Ne var ki Allah’ın dini hususunda imam olarak bilinen bazı kişiler ise -bunlar Haşevîlerdir- heva ve heveslerinin esiri olmaları nedeniyle şeytan olarak kabul edilme hususunda önceliği hak etmektedirler. Hatta onlar insanları hak yoldan çıkarma hususunda şeytandan da önde gelirler. Onların böylesi bir konumu hak etmelerinin nedeni, imam denilen önderlerin sapkınlık adına ne varsa kitaplaştırmış olmaları ve kanlarına işlemiş olan bu saçmalıkları insanlara telkin edip durmalarıdır. Bu ifadelerinden sonra Zemahşerî, daha fazla söze ihtiyaç bırakmadığını düşündüğü şu şiiri nakleder:

“*Dosdoğru bir çığır açtığı ve kurtuluş yolunu gösterdiği düşüncesiyle takip*

¹⁰⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, 464.

¹⁰⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, 681.

edilen niceleri vardır ki bunlar, Levh-i Mahfûz'da yollarının sapkın olduğuna dair yazılmış hükmü görselerdi feryadı figan ederlerdi."

Bu beyti nakletmesinin ardından müfessir, Allah'tan, şahsını sahih bir itikat üzere sabit tutmasını niyaz ederek ifadesini sonlandırır.¹⁰⁶ Böylelikle o, muhaliflerce takip edilen önderleri aslında tabilerini yoldan çıkarmakla itham etmiş olur.

Zemahşerî, doğrudan münkirlere hitap eden bazı âyetleri Eşarîlere yönelik olarak da yorumlar.¹⁰⁷ Söz gelimi ez-Zümer 43/60 âyetinde, kıyamet gününde Allah'a iftira atanların yüzlerinin simsiyah kesileceği ifade edildikten sonra "*Kibirlilere cehennemde yer mi yok?!*" denilmektedir. Zemahşerî'ye göre âyetin kapsamına Allah'a çocuk isnat edip onların kendilerine şefaateceklerine inananlar¹⁰⁸ ve "*Rahman dileseydi biz putlara tapmazdık*" diyenler girmektedir.¹⁰⁹ Ne var ki o, âyetin başkaca muhatapları olduğu kanaatindedir. Allah'ın çirkin fiilleri işleyebileceğini, onun, bir amaca mebni olmaksızın da yaratabileceğini düşünenler âyette bahsedilen kimselerdendir. Aynı durum Allah'ın bir şeye bedel olmaksızın elem verebileceğini, kulları güç yetiremeyeceği şeylerle sorumlu tutmakla zulmedebileceğini söyleyenler için de geçerlidir. Sonra Allah'ın görülebileceğini, duyu organlarıyla idrak edilebileceğini, cisimleştirilmek suretiyle *bilakeyf* perdesinin ardına sığınarak ona el ayak ve yön isnat edilebileceğini söyleyenlerle onu kadîm pek çok denk varlıkları ihdas eden kimseler yani Ehli sünnet de Zemahşerî'ye göre bu kapsamdadır.¹¹⁰

Dikkat edilirse Zemahşerî bu eleştirisinde aşırı bir çıkarımda bulunarak âyet ile muhalifleri arasında bir bağ kurmaktadır. Diğer bir ifade ile o, kendisi gibi düşünmeyenleri küfr ile itham etmektedir. Bu, İbnü'l-Müneyyir'in ifadesiyle onun Ehl-i Sünnet'e karşı Allah'ın muvaffak kılması hariç, kalbinde devası olmayan bir hastalıktan¹¹¹ neşet etmiş olmalıdır. Zira Zemahşerî, başka grupların savunduğu fakat Ehl-i Sünnet'in karşı çıktığı birtakım görüşleri tek potada değerlendirmiş ve böylece algı oluşturmaya çalışmış görünmektedir.

Zemahşerî, *Allah'ın ahirette görüleceği* fikrini savunan Ehl-i Sünnet'i hakaret ederek eleştirmektedir. O, kendisini hem Ehl-i Sünnet hem de Müslüman olarak isimlendiren kimselerin Allah'ın görülebileceği iddiasında bulunma cesaretini gösterebilmelerini şaşkınlıkla karşılar. Ehl-i Sünnet'in

¹⁰⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, 689-690.

¹⁰⁷ Polat, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yönelik Eleştiriler*, 139.

¹⁰⁸ Yûnus 10/18.

¹⁰⁹ ez-Zuhuf 43/20; el-A'râf 7/28. Ayrıca bk. Şuayip Karataş, "Kur'an Öncesi Cahiliye Toplumunun Melek İnancı", *Mütefekkir* 6/11 (2019), 109.

¹¹⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, 945-946.

¹¹¹ Zemahşerî'nin ifadeleri nedeniyle İbnü'l-Müneyyir'in sert eleştirileri için bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 945 (2 numaralı dipnot.)

“Allah görülecektir ama mahiyeti meçhuldür”¹¹² mealindeki ifadesine aldanılmaması gerektiğini belirten Zemahşerî, kendi taraftarlarından birinin *ru'yetullah'ı* savunan Ehl-i Sünnet'e karşı inşâd ettiği şu şiiri aktarır:

“Bir cemaat ki hevalarına sünnet demişler, hayatım üzerine yemin olsun ki onlar semer vurulan eşek cemaatidirler. Zira onlar Allah'ı, yaratıklarına benzetirler fakat korktukları için milletin diline düşmekten *bilâkeyfi* kendilerine perde edinirler.”¹¹³

Görüldüğü üzere Zemahşerî, Ehl-i Sünnet'e karşı en galiz ifadeleri doğrudan veya dolaylı olarak kullanmaktan geri durmamış ve haklı olarak muhalif saydığı kesimin karşı tenkidine maruz kalmıştır.

Zemahşerî, büyük günah konusuna da mezhebinin düşüncesi ekseninde yaklaşır. Bilindiği üzere Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen kimse yani fâsık, kâfir olmamakla beraber tevbe etmemesi durumunda cehennem girecek ve oradan çıkamayacaktır.¹¹⁴ Ne var ki günahkâr Müminin cehennemden çıkacağı yönündeki rivayetler¹¹⁵ Mu'tezilî düşünceyle çelişmektedir. Bu nedenle müfessir, mezhebinin görüşlerini teberrî etmek adına söz konusu rivayetlerin âyete muhalif olduğu gerekçesiyle uydurulduğunu söyler. Şöyle ki Mâide 5/37 âyetinde cehennemdekilerin oradan çıkmak için yalvaracakları fakat onların dualarının karşılık bulmayacağı, dolayısıyla cehennemden çıkılamayacağı ifade edilmektedir. Zemahşerî, âyeti tefsir ederken Hâricî reislerinden Nâfi' b. el-Ezrâk (ö. 65/685) ile İbn Abbas (ö. 68/687-88) arasında yaşandığı söylenen bir olayı aktarır. Buna göre Nafi', İbn Abbas'a ağır bir hakaret ile seslenerek: “Allah, onların cehennemden çıkmayacağını söylerken; sen nasıl olur da cehennemden çıkılacağını söylüyorsun?” der. İbn Abbas da ona âyetin başını okumasını söyler. Zemahşerî, bir yandan bu rivayetin Mücebbira olarak nitelediği Ehl-i sünnet tarafından uydurulmuş olduğunu belirtirken; diğer yandan bu iddiasını ispatlama çalışır. Ona göre Nafi' gibi birisinin Hz. Peygamber'in yeğeni İbn Abbas'a söz konusu galiz ifadeleri kullanmak suretiyle hitap etmesi mümkün değildir. Zira İbn Abbas, Kureyşliler ve Abdülmuttalip oğulları tarafından türlü desteklere muhatap birisidir. Ayrıca o ümmetin bilgesi, uzman kişisi ve müfessiridir. Hâl böyle iken kimsenin ona, bu türden çirkin ifadeler sarf etmesi mümkün değildir. Zemahşerî'ye göre bu rivayetin sahih olmamasının diğer bir gerekçesi ise onun İkrime'ye (ö. 105/723) dayandırılmış olmasıdır.¹¹⁶

Zemahşerî'nin reddetme gerekçesi olarak zikrettiği İkrime'nin Hâricî ve

¹¹² el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't-tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi (Ankara: Neşriyâtü Vakfı'd-Diyâneti't-Türkiye, 1438/2017), 163.

¹¹³ Zemahşerî, *Keşşâf*, 386. Müfessirin konuya ilişkin diğer bir ifadesi için bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 462.

¹¹⁴ Kadı Abdülcebbar, *Şerhu usûli'l-hamse*, 649, 666-667.

¹¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhu Buhârî*, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.), “Rikâk”, 51; “Tevhîd”, 19.

¹¹⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, 289.

yalancı olmakla itham edilmesinden kaynaklandığı düşünülebilir. Nitekim Zehebî'nin (ö. 748/1348) kaydına göre o ayrıca, Allah'ın, müteşabih âyetleri insanları saptırması amacıyla göndermiş olduğunu söylemiştir.¹¹⁷ Bu hususlar göz önüne alındığında müfessirin kimi durumlarda ravilerin kimliğini büsbütün göz ardı etmediği de ifade edilebilir.

Mu'tezile denildiğinde akla gelen hususlardan biri de Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı konusudur. Zemahşerî bu konuya da mezhebinin görüşü ekseninde yaklaşmakta ve karşı düşüncede olanları "yeni yetme" olarak nitelemektedir. Ona göre Kur'ân'ın hem mu'ciz hem de kadîm olduğunu söylemek hatalıdır. Çünkü acizyet, kudretin varlığı durumunda bir anlam ifade eder. Zemahşerî, "Allah, varlıkları yaratabilirken; kullar, yaratmaktan acizdir." dedikten sonra kudretten bahsedilmeyen hususlarda acizyetten de bahsedilemeyeceğini vurgular ve Allah gibi kadîm ikinci bir varlığın olamayacağı hususunu bu çerçevede değerlendirir. Ona göre Allah'ın kendisi gibi kadîm bir varlığı var edip edemeyeceği tartışması gereksizdir. Çünkü mantık açısından kudret ancak imkân kapsamında olan meseleler çerçevesinde sorgulanabilir. Herhangi birisi için "O, şey konusunda aciz kaldı fakat o şey onu aciz bırakmadı." denilemeyeceği gibi böyle bir şeyin Allah için denilmesi ona acizyet isnat etmek anlamına gelir. Öne sürdüğü bu argümanlar sonrasında imkân dâhilinde olmayan meselelerde Allah'ın kudretinin tartışılmayacağını belirten Zemahşerî, konuyu yine muhaliflerine bağlar. O, sermayelerinin kibir olması, hakikati değiştirmeleri sebebiyle muarızlarının aksi bir tavır sergileyebilmelerini ve dolayısıyla "Allah'ın imkân dışı şeyleri yapmaya da kadir olduğu" iddiasında bulunmalarını mümkün görür.¹¹⁸

SONUÇ

İslâm düşünce geleneğinin şekillenip gelişmesine katkı sağlayan pek çok âlim tarafından eleştirilen Zemahşerî, tefsirinde kimi, neden ve nasıl eleştirmiştir, sorusuna cevap arayan bu makalenin sonuçları şu şekildedir:

Üstün belagat bilgisinden hareketle âyetleri tefsir eden Mu'tezilî müfessir Zemahşerî, aynı zamanda Kur'ân-ı Kerîm'i mesaj ve maksat odaklı okuyan bir isimdir. Müellifin *el-Keşşâf* adlı eserinde psikolojik ve sosyolojik tahlillere yer verdiği, içinde yaşadığı toplumda gördüğü aksaklıklara temas ettiği ve bunların nedenlerini ortaya koyduğu görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında onun, yalnızca ilim meclislerine değil, halka da hitap ettiği söylenebilir. Bu da müfessirlerin halktan kopuk bir hayat sürdürdükleri yönündeki düşüncenin çok da isabetli olmadığını göstermektedir. Öte yandan bu bilgiler aslında Zemahşerî'nin yaşadığı coğrafyanın sosyo-kültürel

¹¹⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1995), 5/116-117.

¹¹⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 608.

yapısı hakkında değerli verileri de ortaya koymaktadır.

Bazı âyetlerin yorumu ve onlara dair birtakım rivayetler incelendiğinde müfessirin zaman zaman eleştirilerinin dozunu arttırdığı görülmüştür. Nitekim o, kimi yorumculara “kalın kafalı”, “cahil”, “kaba-saba bir adam” gibi sıfatları kullanarak hakaret etmiştir. İlâveten o, batıl görüşlerin kitaplara sokulmasını ve daha sonra bunların halka doğruymuş gibi anlatılmasını son derece yanlış bulmuştur. Müfessirin özellikle söz konusu yaklaşımı, önemli görünen bazı kitapların galiz hataları barındırabileceğine yönelik bir ihtar olarak değerlendirilebilir. Diğer yandan onun bu yaklaşımının ardında mezhebî kaygılarının da göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

Zemahşerî, akılcı bir müfessir olmakla beraber akılı kutsamamış, zaman zaman isrâîlî ve mevzû rivayetleri nakletmiştir. Böylesi bir durum, onun mezhebî anlayışına ters olmayan rivayetleri aktarmakta beis görmediği şeklinde açıklanabilir.

Zemahşerî'nin en ağır eleştirileri Müşebbihe, Mücessime dediği fakat özelde Eş'arî genelde ise Ehl-i Sünnet âlimlerine yönelik olmuştur. Bu bağlamda o, muhaliflerinin, delillere dayalı hakikati görmelerine rağmen batılı tercih eden taklitçiler olduğunu belirtmiş, onları şeytana ve müşriklere benzetmiştir. Kanaatimizce onu kendisi gibi düşünmeyenlere bu türden haşin ifadeler yöneltmeye sevk eden en önemli etken karşıt mihne hareketinden itibaren Zemahşerî'ye kadar yaklaşık dört asır boyunca Mu'tezile'nin maruz kaldığı baskıcı düzendir. Bu husus dikkate alındığında zaten münekkit bir yapıya sahip olan müfessirin eleştirilerininin arka planını anlaşılır kılacaktır. Fakat onun toptantıcı bir yaklaşımla Mücebbire-Müşebbihe vb. grupların bütün ifadelerini sanki bizzat Ehl-i Sünnet savunuyormuş gibi algı oluşturmaya çalışmasını kabul etmek doğru olmasa gerektir.

Müellifin, özelde Eş'arîlere genelde ise Ehl-i Sünnet'e yönelik bu tenkitleri, aynı sertlikte karşılık bulmuş ve onun tefsirinin okunmasının dahi haram olduğu bazı Sünnî âlimler tarafından ifade edilmiştir. Bu gerçeğe rağmen Zemahşerî âlimlerin kendisinden vazgeçemediği bir isim olarak varlığını idame ettirmiştir.

KAYNAKÇA

- Altay, Şeyma. “Mu'tezilî Müfessir Zemahşerî'nin Tasavvufa Yaklaşımı”. *Dergiabant* 9/1 (Mayıs 2021), 518-542. <https://doi.org/10.33931/abuifd.911893>
- Ağırkaya, Güven. “Tefsirde Bid'at Nitelendirmeleri: Zemahşerî Örneği”. *Bilimname* 41 (Mayıs 2020), 863-902. <https://doi.org/10.28949/bilimname.681061>
- Bağdâdî, Hatip. *Târih-u Bağdâd ev Medîneti's-Selam*. thk. Beşşâr Avvâd, 17 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi's-İslâm, 2020.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed. *Şu'abü'l-îmân*. nşr. M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiye, 2000.
- Buhârî, İsmail b. İbrâhim. *Kitâbu't-târîhi'l-kebir*. thk. Abdülmuîd Han, 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-

- Kütübi'l-İlmiye, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu Buhârî*, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.
- Boyalık, Mehmet Taha. *el-Keşşâf Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasiğinin Etki Tarihi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2019.
- Cevdet Bey. *Tefsir Usulü ve Tarihi*. Sad. Mustafa Özel. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2005.
- Cüveynî, Mustafa Sâvî. *Menhecü'z-Zemahşerî fi tefsîri'l-Kur'ân ve beyânü i'câzih*. 2. Basım. Kahire: Dârü'l-Meârif, ts.
- Çiçek, Hacı. "Zemahşerî'nin Atvâqu'z-Zeheb, el-Kelimu'n-Nevâbiğ ve Maqâmât Adlı Eserlerinde Kişiyi İnşa Eden Özelliklerin Analitik Kritiği". *Şarkiyat* 8/2 (Kasım 2016), 841-859.
- Devellioglu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Yayınevi, 1999.
- Endülûsî, Muhammed b. Yûsuf, Ebû Hayyân. *el-Bahrü'l-muhît*. thk. Âdil Ahmed-Ali Muhammed. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Eşarî, Ebû'l-Hasen. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. thk. Beşir Muhammed. Dimaşk: Mektebetü Dârü'l-Beyân, 1990.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İmam Şafî*. çev. Osman Keskioglu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2000.
- Gümüşhanevi, Ahmed Ziyâüddîn. *Ehli Sünnet İtikadı*. İstanbul: Bedir Yayınları, 1980.
- Hamidullah, Muhammed. "Usûl al-fıh'ın Tarihi". çev. Fuat Sezgin, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 2/1 (1956-1957), 1-18.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Muhammed Yusuf. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1987.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvîni. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî 2 Cilt. b.y: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- İbnü'l-Müneyyir, Ebû'l-Abbâs Nâsîrüddîn Ahmed b. Muhammed. *el-İntisâf fimâ tedammenehü'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl*. Keşşaf baskısı içerisinde. thk Halil Me'mûn. Lübnan: Dârü'l-Marife, 2005.
- İbn Teymiye, Takıyyüddîn. *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*. thk. Adnan Zarzur, y.y. 1972.
- Kâdı Abdülcebbar, Ebû'l-Hasen. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osman. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996.
- Karataş, Şuayip. "Kur'ân Öncesi Cahiliye Toplumunun Melek İnançı". *Mütefekkir* 6/11 (2019), 101-122. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.584373>
- Karataş, Şuayip. "Kur'ân'da Tevhidin Zıttı Olarak Şirk Kavramı". *Hız İbrâhim (a.s.) ve Nübüvvet Sempozyumu*. ed. Atilla Yargıcı - Mahmut Öztürk. 1/199-222. Urfa, Nida Akademi Yayınları, 2019.
- Kâtip Çelebi. *Keşfu'z-zunûn*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2008.
- Kaya, Mehmet. *Endülüs Tefsir Geleneğinde Eleştiri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Kaya, Mehmet. *İrâb Değerlendirmelerinin Kur'ân'ın Anlaşılmasındaki Rolü -Zemahşerî Örneği*. Çorum: Bir Medya, 2014.
- Kaya, Mesut. *Tefsir Geleneğinde el-Keşşâf Şerh ve Haşiyeleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Abdullah et-Türkî. 24 Cilt. Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Lâlekâî, İbnü'l-Hasen b. Mansur et-Taberî. *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*. thk. Ebû Ya'kûb Neşet b. Kemal 2 Cilt. İskenderiye: Dârü'l-Basira, ts.
- Maşalı, Mehmet Emin. "Tefsirde Ehl-i Sünnet Savunması: İbnü'l-Müneyyir Örneği". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 5/3 (2005), 61-89.
- Mâtürîdî. Ebû Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd*. Nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Ankara: Neşriyatü Vakfı'd-Diyâneti't-Türkiye, 1438/2017.

- Öz, Mustafa. İlhan Avni. "İmamet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 01 Ekim 2021). <https://islamansiklopedisi.org.tr/imamet#1>
- Özel, Recep Orhan. *Keşşaf Tefsirinin Kur'ân İlimleri Yönünden İncelenmesi*. Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Öztürk, Mustafa, Mertoğlu, M. Suat. "Zemahşerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Eylül 2021). <https://islamansiklopedisi.org.tr/zemahseri>
- Parlatır, İsmail. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Polat, Fethi Ahmet. *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler -Mu'tezilî Zemahşerî'ye, Eş'arî İbnü'l-Müneyyir'in Eleştirileri-*. İstanbul: İz Yayınları, 2007.
- es-Sülemî, Ebû Abdîrahmân Muhammed b. Hüseyin. *Hakâiku't-tefsîr*. thk. Seyyid İmrân. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiye, 2001.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Mahmud Şâkir. 30 Cilt. Ürdün: Dârü'l-A'lem, 2006.
- Tîbî, Şerefuddîn. *Fütûhu'l-gayb fi'l-keşf 'an gınâ'ir-reyb*. thk. Ömer Hasan. 17 Cilt. Ürdün: Câizetu Dubeyy ed-Duveliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 2013.
- Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsa. *Sünen-ü Tirmîzî/ el-Câmi'u'l-Kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâm, 1996.
- Uçman, Abdullah. "Tenkit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Eylül 2021). <https://islamansiklopedisi.org.tr/tenkit--edebe-tenkit#3-turk-edebyati>
- Uzun, Nihat. *İslam Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri- Şihâbüddîn el-Hâfâcî'nin el-Beydâvî'ye Eleştirileri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları: 2016.
- Varol, M. Bahaüddin "Emevîler'in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine". *İSTEM Dergisi* 8 (Aralık 2006), 83-107.
- Yağmur, Oğuzhan Şemseddin. *Zemahşerî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakd'r-ricâl*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvaz. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiye, 1995.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *Nevâbiq'u'l-kelîm*. çev. Ali Nâzîmâ. İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, h. 1303.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Atvâqu'z-zeheb*. Kahire, Nahbet'l-Ahbâr, h. 1304.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşaf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*. thk. Halil Me'mûn Lübnan: Dârü'l-Marife, 2005.

 Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

 Yazar(lar) / Author(s): Veysel Gengil.

 Finansman / Funding: Yazar(lar), bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul eder(ler). / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.